

HZ. OSMAN DÖNEMİNDE (24-35/644-656) FETİHLER

Adnan Adıgüzel*

Öz

Hiz. Osman dönemiyle ilgili çok çeşitli dinî ve siyasi tartışmalar İslam tarihi boyunca yapılagelmiştir. Fakat biz burada sadece bu dönemle ilgili “fethilerin durduğu” iddiasıyla ilgileneceğiz. Kaynaklara baktığımızda bu iddianın yersiz olduğu görölmektedir. Belki de ileri sürölen bu düşünceler sonraki dönemlerde Hiz. Osman dönemiyle ilgili genel anlamdaki eleştirilerin bir parçası olarak bu dönemi küçümsemek amacıyla yapılmıştır. Genel anlamda Hiz. Osman dönemdeki fetihlerin Hiz. Ömer döneminden kaldığı yerden devam ettirildiği ve Hiz. Osman’ın hilafeti süresince de devam ettiği görölmektedir. Yine bu esnada göreve getirilen valilerin de genellikle Hiz. Osman döneminden önce de çeşitli önemli görevler üstlenmiş tecrübeli ve yeteneklerini göstermiş kişilerden olduğu görülecektir.

Hiz. Osman’ın halifeliği döneminde gerçekleştirilen fetihlerle Müslümanların hâkimiyet alanı, Doğu Karadeniz kıyılarından başlayarak Ermenistan ve Horasan’dan Çin-Hint sınırlarına, diğeri yandan da Kızıldeniz ve Akdeniz sahillerinden Mısır, Sudan, Libya ve Tunus’u içine alacak şekilde genişlemiştir. Hiz. Osman döneminde ilk defa, Hiz. Ömer döneminde çeşitli mülahazalarla yapılmasına izin verilmeyen deniz seferlerine başlanmıştır. Müslümanlar bu dönemde Akdeniz’de başarılı deniz seferleri düzenlemişlerdir.

Bu çalışmada Hiz. Osman tarafından atanan valilerin daha önceki faaliyetleri ve yaptıkları görevleri dile getirilmeye çalışılmış, bunun yanında; ana hatlarıyla Hiz. Osman dönemindeki Basra, Kûfe, Şam ve Mısır merkezli fetihler hakkında bilgi verilmiş, ilk defa Hiz. Osman zamanında başlatılan deniz seferleri ana hatlarıyla anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Hiz. Osman, fetihler, Kıbrıs’ın fethi, İran’ın fethi, Tunus.

CONQUESTS IN THE PERIOD OF KHALIFA OSMAN (24-35/644-656)

Abstract

A wide range of religious and political debates about Osman period have been held throughout Islamic history. However, in the present article we only deal with the claim that “the conquests were discontinued” in this period. When the relevant sources have been examined, it will be seen that this claim is groundless. Perhaps such claims were made in order to underestimate this period as part of the general criticism about the

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi:10.08.2019, Accepted / Kabul Tarihi: 21.12.2019

Doi: 10.26791/sarkiat.604944

* Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü İslam Tarihi Anabilim Dalı, adiguzela63@gmail.com

ORCID ID: 0000-00024818-4051

reign of Osman in the following periods. In general, it is understood that during the reign of Osman the conquests resumed after the reign of Omar and continued during the caliphate of Osman. Moreover, it will be seen that the governors appointed in this period were generally among the experienced people who had taken up important positions and demonstrated their talents before the period of Osman.

With the conquests that took place during the caliphate of Osman, the Muslims-controlled areas expanded from the Eastern Black Sea coast to Armenia and Khorasan to the Sino-Indian borders, while also extending from the Red Sea and Mediterranean coasts to Egypt, Sudan, Libya and Tunisia. For the first time in the period of Osman, maritime expeditions which were not allowed due to various considerations during the period of Omar were launched. During this period, Muslims organized successful maritime expeditions in the Mediterranean Sea.

In this study, the previous activities and duties of the governors appointed by Osman are aimed to be covered; In addition, general information about Basra, Kufa, Damascus and Egypt based conquests in the period of Khalifa Osman and the maritime expeditions that were started for the first time during his reign were explained with the main lines.

Keywords: History of Islam, Osman, conquests, the conquest of Cyprus, the conquest of Iran, Tunisian.

GİRİŞ

Hz. Osman (b. Affan b. Ebi'l-Âs b. Ümeyye b. Abdişems b. Abdimenaf b. Kusay), anneannesi Ümmü Hâkim (Beyda bt. Abdulmuttalib b. Haşim) Hz. Peygamber'in halasıdır. Taif'te önemli bir tüccar ailenin çocuğu olarak Fil Vakası'ndan takriben altı yıl sonra 577 yılında doğmuştur. Dolayısıyla Hz. Peygamber'den yaklaşık altı yaş kadar daha küçüktür. O, Hz. Ebu Bekir'in telkiniyle İslam'a giren ilk Müslümanlardandır. Risaletin ilk yıllarında Peygamberimizin kızı Rukiyye ile evlenmiş ve eşiyle birlikte Habeşistan hicretine katılmıştır. Daha sonra Mekke'ye dönmüş ve yine eşi ile birlikte Medine'ye hicret etmiştir.

Hz. Osman, Bedir Gazvesi günlerinde eşi Rukiyye'nin rahatsızlığı dolayısıyla bu sefere katılamamış, ancak Rasulullah (sav) onu mazeretinden dolayı bu gazveye katılanlardan biri olarak kabul etmiş ve ona ganimetten pay vermiştir. Nitekim bu gazve esnasında Rukiyye vefat etmiştir. Rukiyye'nin vefatından sonra Hz. Peygamber diğer kızı Ümmü Külsüm'ü Hz. Osman'la evlendirmiştir. Hz. Peygamber'in iki kızıyla evlendiği için ona Zunnureyn denilmiştir.

Hz. Osman, Müslümanlar arasında daha çok, yumuşak huyluluğu ve cömertliği ile tanınmıştır. O, Tebük seferi hazırlıkları yürütülürken savaş teçhizatının 1/3'ünü karşılamıştır.¹ Aynı zamanda Medine'de Müslümanların su ihtiyacının karşılanması için bir Yahudiye ait olan Rûme kuyusunu satın alarak vakfetmiştir. O, Hz. Ömer tarafından kendisinden sonra halife olacak kişinin seçilmesi için görevlendirilen altı kişilik istişarî kurulda yer almış ve bu heyet tarafından halife seçilmiştir. Hicrî 24. yılbaşında,

¹ Vâkidî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (ö. 207/822), *Kitâbu'l-Megâzî*, thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Atâ, (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2007), 2: 280. İbn Hişam, Hz. Osman'ın bu sefer için 1000 dinar bağışta bulunduğunu rivayet eder. Bk. İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdulmelik b. Hişam b. Eyyûb el-Humeyrî el-Me'âfrî (ö. 213/768), *es-Siretu'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa Sakâ, İbrahim Ebyârî, Abdulhafiz Şelebî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009), 816; Murat Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman/Katline Sessiz Kalınan Halife*, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2015). 15.

Muharrem ayının üçünde (9 Kasım 644) halife olarak biat almış ve yaklaşık 12 yıl bu görevi yürütmüştür (ö. 18 Zilhicce 35/17 Haziran 656).²

Aslında Müslümanların fetihleri Hz. Muhammed (sav) hayattayken Arabistan'ın tamamını içine almakla kalmamış, Arabistan dışına doğru da taşmaya başlamıştır. Bu anlamda Mûte Gazvesi ve Hz. Muhammed'in (sav) bizzat katıldığı Tebük seferi gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Arabistan Yarımadası'nda birtakım karışıklıklar çıkmıştır. Müslümanların ilk halifesi olan Hz. Ebu Bekir, karışıklıkları ortadan kaldırdıktan sonra fetih faaliyetini yeniden başlatmıştır. Bu çerçevede öncelikle Suriye ve Irak üzerine ordular gönderilmiştir. İlk halife Hz. Ebu Bekir, yaklaşık iki yıllık halifelik dönemi sonunda vefat etmiştir. Onun yerine geçen Hz. Ömer de fetih hareketlerini devam ettirmiş, Basra, Kûfe, gibi daha sonra askeri hareketlerin merkezi olarak değerlendirilecek iki önemli stratejik bölge, Şam ve Mısır gibi merkezler Müslümanların eline geçmiştir.³

Hz. Osman döneminde Müslümanlar ilk defa deniz seferlerine başlamışlardır. Bu dönemde Suriye valisi Muâviye b. Ebî Süfyan (ö. 60/680) ve Mısır valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh (ö. 36/656-57) tarafından deniz seferleri başlatılmıştır. Birkaç sene sonra da Mısır ve Suriye donanmalarının birleşerek oluşturdukları Müslümanlara ait bir donanma, Zâtussavârî Savaşı'nda Bizans donanmasına ağır bir darbe indirmiştir.

Batılı araştırmacı R. Mantran, Bedevi olan Arapların kısa sürede pek alışık olmadıkları deniz seferlerine başlamaları ve bu konuda başarılı olmalarını şaşkınlık verici olarak yorumlamıştır. Yine bu başarının Şamlıların/Suriyelilerin desteğiyle gerçekleştiğini ve Müslümanların Akdeniz'de Bizans hâkimiyetine son verdiğini ifade etmiştir. Böylece Müslümanlara yeni ufuklar açılmış ve Akdeniz'deki deniz trafiği kontrol altına alınmıştır.⁴

Hz. Osman, Müslümanların hâkimiyet alanlarını ve İslam'ın yayılmasını İran'dan da öte, Hindistan ve Çin'e ulaştırmak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu anlamda Hindistan fethi ile ilgili Basra valisinden rapor istemiştir. Belazurî'de Hz. Osman'ın Basra valisi Abdullah b. Âmir'den Hindistan ile ilgili bilgi toplamasını ve kendisine bu konuda rapor verilmesi için bölgeyi tanıyan birini Hindistan'a göndermesini ve buradan kendisine malumat getirmesini istediğine dair bir rivayet yer almaktadır. Rivayete göre bu emir üzerine İbn Âmir, bölgede araştırma yapması için emir altında bulunan kişilerden Hakîm b. Cebele Abdî isimli bir kişiyi buraya göndermiştir. Hakîm, bölgede inceleme yapıp dönünce, Abdullah b. Âmir onu Hz. Osman'a göndermiştir. Hz. Osman, Hakîm b. Cebele Abdî'ye Hindistan hakkındaki kanaatini sormuş, o da kanaatini şiirsel bir üslupla şöyle ifade etmiştir: "*Oranın suyu az, meyvesi kötü, hırsızı yamandır. Oraya az sayıda orduyla gidilirse askerler mahvolur. Çok sayıda askerle gidilirse yeterli yiyecek bulamayacaklarından aç kalırlar.*" Onun bu raporunda, Hindistan'a yönelik bir

² Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Târihu't-Taberî, Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1967), 4: 242 vd.; İmam Suyûtî, *Halifeler Tarihi (Târihu'l-Hulefâi)*, thk. Cemal Mahmud Mustafa, trc. Abdullah Gündüz, (Asalet Yay. İstanbul 2018), 179-182; İsmail Yiğit, "Osman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 33: 438-443; Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-3 Hz. Osman*, (Ankara: Ankara Okulu Yay. 2013), 16-32.

³ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Cafer, b. Vehb b. Vâdih, *Târihu Ya'kûbî*, thk. Abdülemîr Mehnâ, (Beyrut: Şirketu'l-A'lemî li'l-Matbûât, 2010), 2: 53, 56; İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerîm b. Abdülvâhid eş-Şeybânî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ebu'l-Fidâi Abdullah el-Kâdî, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 2: 428-448.

⁴ Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi (VII - XI. Yüzyıllar)*, trc. İsmet Kayaoğlu, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. 1981), 98.

fetih hareketinin büyük askerî güç gerektirmesi ve bu askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması dolayısıyla zorluklar içerdiğini dile getirmiştir. Rapordaki bu olumsuz kanaat dolayısıyla Hindistan seferi ertelenmiştir.⁵

Diğer yandan Hz. Osman döneminde Çin de Müslümanların gündemine girmiştir. Hz. Osman, kendisine Çin'den gelen bir heyete Çin devlet başkanına resmî mektup yazmıştır. Bu mektup Çin başkentinde büyük bir itibar görmüştür.⁶ Hz. Osman, kendisine gönderilen elçilerle birlikte Çin'e mektubunu iletecek İslamiyet hakkında açıklamalar yapacak bir de elçi göndermiştir. Bu elçinin 25 Ağustos 651 tarihinde Tang hanedanının başşehri Chang-an'a ulaştığı kaydedilmiştir. İslamiyet'in Çin'de yayılışı da bu dönemde başlamıştır.⁷

Taberî'de yer alan bir rivayete göre, Hz. Osman İfrikıyye fethi sonrasında iki komutanı Endülüs'e göndermiş ve Endülüs halkını Müslümanlarla birlikte hareket etmeye davet ettirmiştir. Bu komutanlar vasıtasıyla, İstanbul'un fethinin Endülüs üzerinden gerçekleştirilmesi düşüncesi dile getirilmiş ve onların da bu fethin ecrine ortak olmaları istenmiştir. Bu komutanların deniz yoluyla Endülüs'e ulaştıkları ve bu dönemde Müslümanların Endülüs'ü fethettikleri anlatılmıştır.⁸ Ancak Müslümanların İfrikıyye fethiyle ulaştıkları nokta yaklaşık olarak bu günkü Cezayir sınırları olmalıdır. Müslümanların İfrikıyye'yi fethinin devamı olarak anlatılan Endülüs fethi yaklaşık 60 yıl sonra gerçekleşmiştir. Taberî de aslında bu ilk girişimden sonra bölgenin eski halinde kaldığını ve daha sonraki dönemlerde fethedildiğini ifade etmiştir. Muhammed Hamidullah bu vb. rivayetlerden⁹ yola çıkarak Endülüs'ün çok erken tarihlerde fethedildiğine dair bir makale kaleme almıştır.¹⁰ Ancak Endülüs'ün fethi 92/711 yılında gerçekleşmiştir.¹¹

Burada son olarak Hz. Osman dönemi fetihlerinde yer alan komutan ve valilere baktığımızda da bu kişilerin, hemen hemen tamamen kendisinden önceki halifeler tarafından görev verilmiş kişiler olduğu görülmektedir. O, halife olarak biat aldıktan sonra Hz. Ömer tarafından atanmış olan valilerle çalışmaya devam etmiş, ancak zaman içinde ortaya çıkan şikâyet, tartışma ve istifalardan dolayı boşalan yerlere alanda tecrübe kazanmış kişilerden atamalar yapmıştır.¹² Bu dönemde çeşitli askerî ve idarî önemli görevlere atanan kişilerin, alanlarında tecrübe kazanmış ve genel anlamda yürüttükleri işlerde ehliyet sahibi, başarılı kişiler olduğunu söyleyebiliriz.

⁵ Belazurî, Ahmet b. Yahya b. Câbir (ö. 279/892). *Futûhu'l-Buldân*, thk. Abdullah Enis et-Tabbâ', (Beyrût: Müessesetu'l-Maârif, 1987) 607; Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 74; Cafer Acar, "Fetihlerinin Arka Planına Dair Bazı Mülâhazalar", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6/3, (2017): 2050.

⁶ Celaleddin Wang-Zin-Shan, "Çin'de İslamiyet" *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt: II, Cüz: 2-4, 157-188. (İstanbul, 1960), 158.

⁷ Cemil Hee - Soo Lee, "Çin (Ülkede İslâmiyet)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 323; İsmail Cengiz, Hızır Bek Gayretullah. *Çin'de İslamiyet ve Türkler*, (İstanbul: Kent basımevi, 1983), 18; Wu Maerjiang, *Çin Kaynaklarına Göre Mançu (Çing) Hanedanı Döneminde (1644-1911), Çin'de İslâmiyet*. (İstanbul: *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı. Basılmamış Doktora, Tezi.* 2018). 2, 3.

⁸ Taberî, *Tarih*, 4: 255.

⁹ Taberî, *Tarih*, 6: 255; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2: 486.

¹⁰ Muhammed hamidullah, "Fethu'l-Endülüs (İspanya)fi Hilâfeti Seyyidinâ Osman Sene 27 li'l-Hicre," *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 7, Cüz, 1, 2. 221-226. (İstanbul: 1978).

¹¹ Endülüs'ün fethinin Hz. Osman döneminde gerçekleştiğine dair rivayetin, doğru olmadığı ve konunun geniş bir değerlendirilmesi hakkında bk.: Mehmet Özdemir. *Endülüs Müslümanları, Siyasi Tarih*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013). 43-43.

¹² Taberî, *Tarih*, 4: 253.

Bu yazıda geçen bütün yerleşim yerleriyle ilgili açıklama yapmak metnin çok daha fazla uzamasına yol açacağından birçok yerle ilgili de açıklama yapılmamıştır. Bu eksikliği bir nebze giderebilmek adına metnin sonuna ek olarak bu yazıda anlatılan coğrafya ve buradaki bazı yerleri gösteren bir harita ilave edilmiştir. Şimdi ana hatlarıyla Hz. Osman dönemi fetihlerini ele alalım.

1. Basra Merkezli Fetihler

Basra Irak'ta, Bağdat'ın 420 km. güneydoğusunda, Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği kavşak noktasının 50 km. kadar güneybatısında yer almaktadır. Burası, Utbe b. Gazvan tarafından Hz. Ömer'in emri ve yönlendirmesiyle ordugâh şehir olarak kurulmuştur (14-16/635-637). Basra, kuruluşundan kısa bir süre sonra önemli bir merkez haline gelmiştir. Hz. Ömer döneminde olduğu gibi Hz. Osman döneminde de Basra fetihler için önemli bir hareket üssü olarak kullanılmıştır.¹³

Hz. Osman halife olarak biat aldığı Basra'da Ebû Mûsâ el-Eşarî (ö. 42/662) valilik yapmaktaydı. O, halifeliliğinin beşinci yılında (29/650) onun yerine, aynı zamanda dayısının oğlu olan Abdullah b. Âmir b. Kureyz'I (ö. 59/679) atamıştır.¹⁴ Hz. Osman, Bahreyn ve Oman bölgelerini de o zaman yirmi beş yaşında bir genç olan yeni vali İbn Âmir'e bağlamıştır.¹⁵ Abdullah b. Âmir valilik görevine atanmasından hemen sonra İran fetihlerini tamamlamak için çalışmalara başlamıştır. O, bazen bizzat kendisinin idare ettiği, bazen de Umeyr b. Osman b. Sa'd, Abdullah b. Umeyr Leysî, Abdurrahman b. Ubeyy ve Adiy b. Âsım gibi komutanları vasıtasıyla yoğun bir şekilde fetih hareketi yürütmüştür. Öncelikle Hz. Ömer döneminde fethedilen Fars'ta¹⁶ çıkan isyanı bastırması ve bölge yeniden Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. Daha sonra da İstahr¹⁷ ve Gûr¹⁸

¹³ Abdulhalık Bakır, "Basra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 108; Âdem Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/9, (2000): 439.

¹⁴ Ya'kûbî, *Tarih*, 2: 61; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 2: 491; Nuveyrî, Şehâbeddin Ahmed b. Abdulvehhâb (ö. 733/1333), *Nihayetu'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, thk. Abdulmecid Turhînî ve İmâd Ali Hamza, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 19: 273.

¹⁵ Abdullah b. Âmir (Ebû Abdırrahmân Abdullâh b. Âmir b. Küreyz b. Rebîa'), Peygamberimizin halası Beyzâ'nın oğlunun oğludur. O, aynı zamanda Hz. Osman'ın da dayısının oğludur. Hicretin dördüncü yılında doğmuştur. Yirmi dört-yirmi beş yaşındayken Hz. Osman tarafından Basra valiliğine atanmıştır (29/650). Hz. Osman'ın evinde muhasara altında tutulduğu sırada (35/656) Abdullah'tan yardım istemiş, o da Mücâsi' b. Mes'ûd kumandasında bir askerî birliği yardıma göndermişti. Ancak yardım birliği Rebeze'ye varınca Hz. Osman'ın şehit edildiğini öğrenmiş ve Basra'ya geri dönmüştür. Hz. Ali'nin halifeliliğine karşı çıkmış, onun muhalifleriyle birlikte hareket etmiştir. Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra Muâviye tarafından anlaşma yapmak üzere Hz. Hasan'a gönderilen heyet içinde yer almıştır (41/661). Abdullah, Muâviye tarafından Basra'ya tekrar vali olarak atanmış ve bu ikinci valiliği sırasında Horasan ve Sicistan'da çıkan isyanlardan sonra bölgede yeniden hâkimiyet kurmuştur. Ancak o, Hâricîlere karşı yeterince sert mücadele etmediği gerekçesiyle Muâviye tarafından azledilmiştir (45/665). Abdullah Mekke'de ölmüş ve Arafât'ta defnedilmiştir (ö. 59/679). Halife b. Hayyât, Ebî Amr b. Ebî Hubeyre el-Leysî el-Uşfurî (ö. 240/854). *Tarihü Halife b. Hayyât*, nşr. Mustafa Necîb Fevvez-Hikmet Keşli Fevvez. (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995), 93; Mustafa Fayda, "Abdullah b. Âmir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay. 1988), 1: 84, 85.

¹⁶ Fars: Bugünkü İran'ın yedi eyaletinden birini oluşturan, kuzey enlemleri arasında yer alan, yaklaşık 200.000 km²'lik bir alandır. Fars'ın merkezi Şiraz'dır ve burada Bûşehr, Lâr, Fesâ, Kâzerûn, Cehrem, Abâde ve Fîrûzâbâd gibi önemli şehirler bulunmaktadır. Bk.: Javad Heyat, "Fars", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay. 1995), 12: 194, 195.

¹⁷ İstahr, Şiraz-İsfahan yolu üzerinde bulunan en eski yerleşim yerlerinden biridir. İbn Hurdazbih (300/912-3), *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, trc. Murat Ağarı, (İstanbul: Kitabevi Yay. 2008), 47. Recep Uslu, "İstahr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2001), 23: 202, 203.

bölgeleri Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Bu dönemde Horasan bölgesinde fetihlere devam edilmiş, Sicistan, Kabil, Fergana, Mekran, Ehvaz ve Fars gibi birçok şehir Müslümanların eline geçmiştir. Bir süre sonra Fars bölgesinde isyan çıkmıştır. Bölgeye geçen komutan Ubeydullah b. Ma'mer, İstahr önlerindeki savaşta öldürülmüş ve Müslümanlar hezimete uğramışlardır. Bu yenilgiyi haber alan Abdullah b. Âmir, Basra'dan topladığı ordusuyla İstahr'a ulaşmış ve burada savaşır düşmanlarına büyük bir hezimet yaşatarak şehri tekrar ele geçirmiştir. Ardından İstahr çevresindeki bazı yerleri de yeniden itaat altına almıştır. Bu çerçevede Dâru Ebcerd, Erdeşîr gibi yerler Müslümanların eline geçmiştir.¹⁹

Abdullah b. Âmir, Hz. Ömer döneminde başlatılan fetihleri daha ileri noktalara taşıyarak tamamlamaya çalışmıştır. Bu dönemde (650-656) Müslümanlar İran içlerine doğru ilerleyişini sürdürmüşler, Horasan'a²⁰ etkili ve sürekli akınlar düzenlemişlerdir. Onun valiliği döneminde İran ve Horasan'ın fethi tamamlanmış ve bölgedeki savaşlar esnasında son Sâsânî hükümdarı III. Yazdicerd Merv'de öldürülmüştür (31/651).

Hz. Osman döneminde İranlı komutanlardan Mâhek 30.000 kişilik bir orduyla Fars bölgesine hâkim olmuştur. Mâhek'in hareketini haber alan Hz. Osman, onun üzerine İbn Âmir'i göndermiş ve çıkan savaşta askerlerinin önemli bir kısmı Müslümanlar tarafından yok edilmiş, kalanlar da İstahr'a kaçmışlardır. İbn Âmir de onların bulunduğu İstahr'i kuşatma altına almış, savaş uzun süre devam etmiş ve sonunda Mâhek'in Müslümanlara cizye vermeyi kabul etmesiyle sulh sağlanmıştır.²¹

İbn Âmir, Ebû Berze Eslemî ve Ma'kıl b. Yesar gibi komutanların da desteği ile bölgede çıkan isyanları bastırmıştır. Daha sonra da İran'daki en eski şehirlerden olan Sâbûr, Fesâ, Darâbcird, İstahr, Herat ve Gazne arasında yer alan Cûr bölgesini fethetmiştir. İbn Âmir, Cûr fethi ile uğraşırken daha önce alınan İstahr'da isyan çıkmasıyla, geri dönüp şehri yeniden kontrol altına alarak bu şehrin yakınındaki Darabcird'i de fethetmiştir. Böylece Abdullah b. Âmir'in başarılı çalışmalarıyla İran'ın kuzeydoğusundaki vilâyetlerde başlattığı fetihler tamamlanmıştır.²²

Abdullah b. Âmir, komutanlarından Mücaşi b. Mes'ud'u Kirman üzerine göndermiş, Kirman'ın önemli bir şehri olan Sirhan fethedilmiştir. İbn Âmir, daha sonra bugün İran, Türkmenistan ve Afganistan devlet sınırlarında yer alan Horasan şehirlerinin fethine girişmiştir. İlk olarak öncü kuvvetlerin başına getirdiği Ahnef b. Kays'ın²³ girişimleriyle

¹⁸ Gûr, Belh yakınlarında, buraya yaklaşık 17 km. (3 fersah) uzaklıkta bir yerleşim yeri. Bk. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, 40.

¹⁹ Halife b. Hayyat, *Tarih*, 94; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2: 491, 492; Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", 440.

²⁰ Horasan, tarihte İran'ın kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir coğrafi bölgeydi. Günümüzde bölgenin toprakları İran, Türkmenistan ve Afganistan devletlerine paylaştırılmış durumdadır. Horasan'ın Merv (Mari), Nesâ ve Serahs yöresi Türkmenistan, Belh ve Herat yöresi Afganistan, kalan kısmı da İran sınırları içinde bulunmaktadır. Horasan'ın en geniş kesimi İran'ın sınırları içindedir. Bk. Osman Çetin, "Horasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay. 1998), 18: 234.

²¹ İbn A'sem, Ahmet b. Yahya b. Câbir (ö. 314/926), *Kitâbu'l-Futûh*, Tahkik: Ali Sîrî, (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1991), 336, 337.

²² Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", 439; Bakır, "Basra", 5: 108-111; Akarsu, *Kabile Bürokrasisi*, 71.

²³ Ahnef, Hz. Peygamber döneminde İslam'a girmiş olmakla birlikte Hz. Peygamber'i görmemiştir. O, kabilesi Temim'i de İslam'a girmeye teşvik etmiştir. Hz. Ömer döneminde İran'ın fethine katılmış ve daha sonra Basra'ya yerleşmiş ve burada kendi kabilesinin reisi olmuştur. Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemi fetihlerinde büyük başarılar göstermiştir. Hz. Osman dönemi sonrasındaki fitne döneminde Hz. Ali yanında yer almıştır. Hakem olayında Hz. Ali'nin hakemliğinin kendisine verilmesini istemiştir. Muâviye döneminde de önemli görevler üstlenmeye devam etmiş onun istişâre ettiği kişilerden olmuştur.

Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan Tabesan kalesini kuşatma altına almıştır. Burada şehir halkıyla barış anlaşması yapılmış, ardından Kuhistan halkıyla da belli miktarda vergi vermeleri karşılığında barış anlaşması imzalanmıştır.²⁴

İbn Âmir, diğer komutanı Yezid Curaşî'nin girişimleriyle de Kirman yakınlarındaki Rüstak-Zâm ve Orta Çağ İran'ındaki en önemli şehirlerden olan Nişâbur'a bağlı Bâharz ve Cüheyn'i ele geçirmiştir. Bu dönemde İran'ın kuzeydoğusundaki Horasan bölgesindeki Nişâbur'a bağlı Beyhak üzerine Esved b. Külsüm Adevî komutasında bir ordu gönderilmiştir. Beyhak kuşatması esnasında komutan Esved'in şehit olmasına rağmen şehir Müslümanların eline geçmiştir. Bir yandan komutanları diğer yandan da İbn Âmir, Nişâbur'a bağlı şehirleri tek tek ele geçirip nihayet burayı kuşatma altına almıştır. Uzun bir kuşatma sonrasında anlaşma ile şehir Müslümanların eline geçmiştir. Nişâbur'dan sonra Horasan'daki önemli şehirlerden Nesâ, Abiyurt ve Serahs da anlaşmalarla İslam topraklarına katılmıştır.²⁵

Horasan'da fetihlere devam eden İbn Âmir (32/653), komutanlarından Abdullah b. Hazim es-Sülemî'yi Tûs'a göndermiş, kendisi de günümüzde Afganistan'ın kuzeybatısında bulunan Herat'a geçmiştir. Bu dönemde Horasan bölgesinde de önemli fetihler gerçekleşmiştir. İbn Âmir, komutanlardan Ahnef b. Kays'ı Toharistan'a sevk etmiştir. O, Tûs ve Nişâbur yanında Merv, Bûşenk, Belh, Serahs, Faryab, Talkân ve Herat gibi birçok şehri sulh yoluyla fethetmiştir. Bu şehirlerle belirli bir cizye karşılığında anlaşmalar yapılmıştır.²⁶ İbn Âmir, Ahnef b. Kays ve Abdullah b. Hâzım es-Sülemî²⁷ gibi komutanlar eliyle bölgedeki Belh, Mervü-ş-Şahcân, Mervrûz, Tâlîkan, Faryâb, Cuzcân ve Toharistan gibi yerlerde savaşlar yapmış ve bazı yerleri fethetmiş, bölgedeki savaşlar devam etmiştir (32/653).²⁸

Basra valisi İbn Âmir, amcasının oğlu Abdurrahman b. Semre'yi Sicistan'a göndermiştir. Burada çok şiddetli savaşlar yapılmış ve neticede Müslümanlar galip gelerek düşmanlarıyla belirli bir cizye vermeleri karşılığında anlaşmışlardır. Abdurrahman daha sonra Kabil'e yönelmiştir. Sonuçta Hz. Ömer döneminde alınan ancak isyan çıkan Sicistan ve çevresi yeniden hâkimiyet altına alınmış, buna ilaveten Kabil, Gazne, Fars, Kirman ve Sicistan yeniden kontrol altına alınmış; komutanlardan Ahnef b. Kays da Horasan'ı şehir şehir, belde belde alarak Müslümanların hâkimiyetine katmıştır. Bu fetihlerle önemli miktarda ganimet elde edilmiş ve bir kısmı Medine'ye

Müslümanlar arasındaki ihtilafların çözümü için gayret eden, yumuşak huylu, zeki, cesur, iyiliksever ve alim bir kişiydi. Ahnef, 67/686-7 yılında Kûfe'de vefat etmiştir. Bk. Ahmet Önkal, "Ahnef b. Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay. 1989), 2: 174.

²⁴ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldan*, 567, 568; Halife b. Hayyat, *Tarih*, 94, 95; Apak, *Hz. Osman Dönemi Fetihleri*, 440.

²⁵ Taberî, *Tarih*, 4: 266-269; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 338; Ya'kûbî, *Tarih*, 2: 61; Halife b. Hayyat, *Tarih*, 92-95; Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", 440, 441.

²⁶ Taberî, *Tarih*, 4: 300 vd.; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 337; Ya'kûbî, *Tarih*, 2: 61, 62.

²⁷ Abdullah b. Hâzım es-Sülemî, Sahabe olduğu tartışmalıdır. O, Hz. Osman döneminde Abdullah b. Âmir'in İran ve Horasan fetihlerinde komutanlık yapmış, birçok yerin fethinde başarılı hizmetler yapmıştır. O, Abdullah b. Âmir tarafından Horasan valisi olarak atanmıştır. Bölgede uzun süre valilik yapmış, Abdullah b. Zübeyr'in biat aldığı dönemde ona biat etmiş ve sonuna kadar biatına bağlı kalmıştır. Emevîler tarafından 72/691'de Merv yakınlarında öldürülmüştür. Bk. Mustafa Fayda, "Abdullah b. Hâzım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay. 1988), 1: 106, 107.

²⁸ Taberî, *Tarih*, 4: 309-316; Akarsu, *Kabile Bürokrasisi*, 73, 74.

gönderilmiştir.²⁹ Ahnef'in de çabalarıyla çıkan isyanların bastırılması ve Müslümanların hâkimiyetlerinin yeniden kurulması gerçekleşmiştir (33/654).³⁰

İran'a yapılan seferler hem karadan, hem de deniz yoluyla Bahreyn üzerinden sürdürülmüştür. Bu seferler neticesinde İran'ın güneydoğusunda Belûcistan'a kadar ulaşılmıştır. Esterâbâd, Hemedan ve Kirman'ın alınmasıyla İran fethi büyük ölçüde tamamlanmıştır. Sâsânîlerin son hükümdarı III. Yezdicerd az sayıdaki adamıyla Kirman'dan Merv'e kaçmış ve buraya yakın bir yerde öldürülmüş (31/650), Horasan, Toharistan, Nişâbur'la, bugünkü Afganistan sınırları içinde kalan Belh, Herat, Bûşenc ve Tûs gibi şehirler kısa sürede Müslümanların eline geçmiştir. Fethedilen Horasan bölgesi halkı da kendi istekleriyle, büyük bir iştiyakla ve hızlı bir şekilde İslâm'a girmiştir.³¹

2. Kûfe Merkezli Fetihler

Kûfe, Irak'ın güneyinde, Fırat'ın batı kolu üzerinde Basra gibi Hz. Ömer döneminde kurulmuş bir şehirdir. Kûfe ve Basra şehirleri, Kadisiye zaferinden sonra karargâh şehirleri olarak kurulmuştur. Ancak bu şehirler kısa zamanda Arap fatihlerle birlikte bölgeye İranlıların da yerleşmesiyle büyük bir eyalet merkezi haline gelmiştir. Kûfe, Hz. Ömer döneminden itibaren Müslümanların doğuda Azerbaycan ve çevresinde yapacakları askerî faaliyetler için önemli bir merkez olmuştur.

Hz. Osman'ın halife seçildikten sonra ilk icraatlarından biri, Kûfe valisi Muğire b. Şu'be'yi (ö. 50/670) görevden alıp yerine Sa'd b. Ebî Vakkas'ı³² (ö. 55/675) atamasıdır (24/645). Bazı rivayetlere göre bu atamanın Hz. Ömer'in son döneminde kendisinden sonra halife olacak kişiye bir tavsiyesi olduğu belirtilmiştir.³³ Ancak Hz. Osman bu yeni atamadan yaklaşık bir yıl sonra bu valiyi de azletmiş, yeni vali olarak ana bir kardeşi olan Velid b. Ukbe b. Ebî Muayt'ı (ö. 61/681) tayin etmiştir (26/647).³⁴ Bu tarihten sonra yaklaşık beş yıl boyunca Hz. Osman dönemindeki Kûfe merkezli fetih hareketleri Velid b. Ukbe³⁵ tarafından yürütülmüştür.

²⁹ Taberî, *Tarih*, 4: 317; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 340, 341; Halife b. Hayyat, *Tarih*, 90-95; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3: 19-22.

³⁰ Taberî, *Tarih*, 4: 317; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 338-339.

³¹ Taberî, *Tarih*, 4: 286, 293-300; Mukaddesî (el-Beşşârî), Şemseddin Ebû Adullah Muhammed b. Ebî Bekr el-Bennâ, *Ahsenu't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, thk. M. J. De Goeje, (Kahire: Matbaatu Medbûlî, 1991), 293; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3: 14, 18; Yiğit, "Osman", 33: 339.

³² Sa'd b. Ebî Vakkas, Mekke'de 19 yaşında İslâm'a girmiş, Hz. Muhammed'in (sav) en yakın arkadaşlarından. Hz. Ömer döneminde Irak cephesi başkumandanı olmuş ve bir süre Kûfe valiliği yapmış (17-21/638-642), şikâyetler üzerine görevden alınmış ve Hz. Osman tarafından tekrar valilik görevine atanmıştır. Sa'd, beytulmaldan aldığı borcu zamanında ödeyemediği için, beytülmal sorumlusu Abdullah b. Mesut'la (ö. 32/652) tartışmış ve konu Hz. Osman'a intikal edince Sa'd görevden alınmıştır. Sa'd Medine'ye yerleşmiş ve fitne dönemindeki Cemel ve Sıffîn gibi savaşlara katılmamış, 55/675'de Medine'de vefat etmiştir. Bk. İbrahim Hatipoğlu, "Sa'd b. Ebî Vakkas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay. 2008), 35: 372-374; Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 41.

³³ Taberî, *Tarih*, 4: 250; Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, 19: 270; Adem Apak, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 99.

³⁴ Taberî, *Tarih*, 4: 244, 251, 252; Ya'kûbî, *Tarih*, 2: 58; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2: 476, 477; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7: 300; Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, 19: 271; Apak, *Hz. Osman Dönemi*, 99.

³⁵ Velid b. Ukbe, Mekke döneminde Hz. Peygamber'e ve ilk Müslümanlara eziyet eden müşriklerden Ukbe b. Ebî Muayt'ın oğludur. O, Mekke'nin fethi esnasında Müslüman olmuştur. Velid b. Ukbe, Resûlullah'ın Mekke'nin fethinden sonra gençlerin kalplerini kazanmak için kendilerine görevler verdiği kişilerden biridir. Bu çerçevede o, Mustalikoğullarına zekât âmili olarak gönderilmiştir (9/630). Ancak Velid, bu kabileye yaklaştığı sırada uzaktan onları silahlı vaziyette görüp kendisine tuzak kurulduğunu düşünerek Medine'ye geri dönmüş ve Hz. Peygamber'e Mustalikoğullarının irtidad ettiklerini, hatta

Velid b. Ukbe'nin göreve başlamasından hemen sonra Azerbaycan halkı Hz. Ömer zamanında yaptıkları anlaşmayı bozarak isyan etmişlerdi. Bunun üzerine Velid, isyanı bastırmak üzere bölgeye Abdullah b. Şibl Ahmesî komutasında bir ordu göndermiştir (26/647). Buradaki isyan bastırılmış ve bölge tekrar itaat altına alınmıştır. Velid daha sonra, Selman b. Rebîa Bahilî komutasında 12.000 kişilik bir orduyu Ermenistan üzerine göndermiştir. Selman burada başarılı sonuçlar almış ve büyük miktarda ganimet elde etmiştir. Kûfe ordusu, Hz. Osman'ın emriyle burada Şam ordusuna destek olmuştur. Müslüman ordusu Ermenistan bölgesinde yürütülen savaşlarda başarılı neticeler elde etmiştir.³⁶

Velid, valiliği sırasında yapılan fetihlerle ve şehir halkıyla kurduğu olumlu ilişkilerle takdir toplamıştı. Beş yıllık valiliği döneminde halkın genel anlamda memnuniyetinden dolayı çok problemlili bir yer olarak kabul edilen Kûfe'de onunla ilgili şikâyet olmamıştır. O, halk tarafından sevilmiş, onlarla samimi ilişkiler kurmuş, onun valiliği sırasında belki de halkın kendisine kolay ulaşıyor olmasından dolayı, onunla ilgili olarak “*Evinin/sarayının kapısı yoktu (sonuna kadar açıktı)*” denilmiştir.³⁷ Ancak valiliğinin beşinci yılında içki içtiğine dair haberlerin yayılması ve bu konuda halifeye şikâyet gitmesi üzerine, tahkikat yapıldıktan sonra kendisine had cezası uygulanmış ve görevden alınmıştır.³⁸

Hz. Osman, Kûfe valiliğine Velid'in yerine Azerbaycan ve Ermenistan seferinde komutanlık yapan Saîd b. Âs'ı³⁹ (ö.59/679) görevlendirmiştir (30/650).⁴⁰ O, Hz. Osman

kendisini öldürmek için harekete geçtiklerini söylemiştir. Ancak yapılan araştırma sonucunda onun bu sözlerinin gerçek olmadığı anlaşılmış; “*Ey iman edenler! Fâsıkın biri size bir haber getirirse onun iç yüzünü araştırın, yoksa bilmeden bir millete kötülük edersiniz de sonra ettiğinize pişman olursunuz*” (Hucurât 49/6) ayeti nâzil olmuştur. Velid, Hz. Muhammed'in vefatına kadar Mekke'de kalmış, Hz. Ebû Bekir tarafından zekât âmili ve bazı küçük birliklerin başında Irak bölgesinde komutan olarak görev verilmiş, burada bazı yerlerin fethine iştirak etmiştir. O, görevindeki başarıları üzerine Ürdün tarafına gönderilmiş, Hz. Ömer döneminde Suriye ve Şam bölgesinin komutanı Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın emrine verilmiştir. Hz. Osman döneminde yaklaşık beş yıl Kûfe valiliği yaptıktan sonra, görevinden azledilmiş ve Medine'ye yerleşmiştir. Hz. Osman'ın katledilmesine kadar (35/655) Medine'de yaşamıştır. O, daha sonra Irak'a geçerek bir müddet Basra'da kalmış, ardından Suriye'deki Rakka şehrine yerleşmiş ve burada vefat etmiştir. Velid b. Ukbe, fitne dönemi boyunca olaylara fiilen katılmamış, Rakka'da vefat etmiştir. İslâm'a girdikten sonra daha çok siyaset, yöneticilik ve cihadla geçen görevleri sırasında insanlarla iyi geçinmiş ve halkın dertlerine çare bulmaya çalışmıştır. Velid, güçlü bir şair, cesur ve cömert bir kişi olarak tanınmıştır. Velid hak. bk. Adem Dölek “el-Velid b. Ukbe'nin Hayatı ve Sahâbe Adâleti Açısından Değerlendirilmesi,” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/1, (Haziran 2002), 93-112; Ahmed Abdüllatif Hanefî Muhammed “el-Velid b. Ukbe b. Ebî Mu'ayt hayâtühü-velâyetühü'l-Kûfe”, *el-Mecelletü't-Târîhiyyetü'l-Mısrıyye*, 43 (Kahire 2005): 351-441. Mehmet Efendioğlu, “Velid b. Ukbe b. Ebî Muayt”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yay., 2013), 43: 35-36; Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 43-46.

³⁶ Taberî, *Tarih*, 4: 246, 248; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 343, 344; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 2: 477-480; Apak, “Hz. Osman Dönemi Fetihleri”, 438.

³⁷ Taberî, *Tarih*, 4: 252; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 3: 3.

³⁸ Ya'kûbî, *Tarih*, 2: 58; Apak, *Hz. Osman Dönemi*, 101, 102; Efendioğlu, “Velid b. Ukbe”, 43: 35.

³⁹ Saîd b. Âs, Hicretin birinci yılında Mekke'de doğmuştur. Babası Bedir Gazvesin'de müşriklerin safında savaşırken öldürülmüş o, akrabası olan Hz. Osman'ın himayesinde, Medine ortamında büyütülmüştür. Velid b. Ukbe tarafından Kazvin valiliğine atanmıştır. O, cömert, cesur bir komutan ve dirayetli bir yöneticiydi. Kûfe valiliği yanında Mushaf istinsahında yer aldı. Emevîler döneminde Muâviye tarafından Medine valisi olarak görev yaptı ve 59/679'da vefat etmiştir. Bk. İbn Sa'd, Muhammed, b. Menî' ez-Zührî (ö. 230/845), *Kitâbu Tabakati'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, (Kahire, Mektebetu'l-Hâncî, 2001), 7: 33-39; Ayhan Tekintaş, “Saîd b. Âs,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yay., 2008), 35: 549.

⁴⁰ Taberî, *Tarih*, 4: 255; Ya'kûbî, *Tarih*, 2: 58. Sa'îd b. Âs, Ümeyyeoğullarından biridir. Hicret yılında doğmuş, babası Bedir Gazvesi'nde ölmüş ve Hz. Osman'ın himayesinde büyümüştür. O, Muâviye'nin

döneminin yaklaşık son beş yılında bölgedeki savaşlarda başarılarıyla anılan bir yönetici olmuştur.⁴¹ Yeni vali göreve başladıktan hemen sonra, daha önce sefer düzenlenmemiş olan, Hazar Gölü'nün güneyinde yer alan Taberistan'a⁴² doğru harekete geçmiştir. Bölgede ilk önce Tamis fethedilmiş, ardından daha doğuda yer alan Cürcan üzerine sefer düzenlenmiş ve şehir halkıyla 200 bin dirhem karşılığında barış yapılmıştır. Saîd b. Âs daha sonra bölgedeki Namiye'yi de ele geçirmiştir. Bölgedeki Müslümanların fetih çalışmaları devam etmiş, Hz. Osman'ın halifeliğinin 9. yılında el-Bâb geçilmiş ve Belencer alınmaya çalışılmıştır. Bölgeye yakın bir yerde bulunan Şam ordularına bağlı Habîb b. Mesleme el-Fihri, Saîd b. Âs'ın komutanı Selman b. Rebia'ya yardıma gitmesi için görevlendirilmiştir. Ancak iki komutan arasında başkomutanlığın kimde olması gerektiği konusunda tartışma yaşanmıştır. Devam eden günlerde Müslümanların kuşatması altındaki Belencer'e destek için Türklerin gelmesiyle savaşın seyri değişmiştir. Burada Müslümanlar mağlup olmuşlar ve geri çekilmişlerdir.⁴³ Ancak bu bölgedeki savaşlar sonraki yıllarda da devam etmiştir. Hz. Osman'ın katledildiği 35/656 yılında da buradaki mücadele sürmüştür.⁴⁴

Sonuçta Hz. Osman döneminde İran bölgesi fetihleri tamamlanmış, Gürcistan, Dağıstan, Azerbaycan, Arrân, Tiflis gibi Ermenistan bölgesindeki yerler alınmış ve buradaki Müslümanların hâkimiyeti tahkim edilmiştir. Hz. Osman'ın emriyle Erdebil merkez olmak üzere Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerine askerî birlikler yerleştirilmiştir.⁴⁵

Bu dönemde (30/650-651) Saîd'in Azerbaycan seferi esnasında Müslümanlar arasında Kur'an kıraatı konusunda tartışma çıkmış ve bu tartışma Hz. Osman'a iletilmiştir. Hz. Osman bu durumu ashopla istişare etmiş, istişare sonucunda Kur'an'ın çoğaltılması kararlaştırılmıştır. Bu işi gerçekleştirmek için Hz. Osman, Hz. Hafsa'nın yanında bulunan, Hz. Ebu Bekir'in hazırlattığı Mushaf'ı istemiş, bu Mushaf, içlerinde Saîd b. Âs'ın da bulunduğu bir heyet marifetiyle çoğaltılmıştır.⁴⁶

3. Şam Merkezli Fetih Hareketleri

Tarihte günümüzdeki Suriye yanında Ürdün'ü de sınırları içine alan bölge için Şam denilmekteydi. Bölgenin fethi, Hz. Ebû Bekir döneminde başlayıp Hz. Ömer döneminde tamamlanmıştır. Burası daha sonra Emevîlerin merkezi olmuştur. Hz. Ömer tarafından Suriye valisi olarak görevlendirilen Muâviye b. Ebî Süfyan⁴⁷ daha sonraki yıllarda, Hz.

komutanlığında yürütülen Şam fetihlerinde onun emrinde seferlere katılmıştır. Bk. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3: 5.

⁴¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2: 477-480; Apak, *Hz. Osman Dönemi*, 101.

⁴² Taberistan: İran'da Hazar Denizi'nin güneyinde yer alan, kuzeyinde İbruz sıradağları, doğusunda Cürcan, batısında da Gilan'ın arasındaki bölge. Günümüz İran'ının kuzeyindeki Mazenderan eyaleti. Burası, büyük bir yerleşim yeri ve verimli bir bölgeydi. Bk. İbn Havkal, Ebi'l-Kasim b. Havkal en-Nusaybî (ö. 331/943), *Sûretu'l-Ard*, (Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayat, 1992), 318-326; Osman Gazi Özgüdenli, "Taberistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2010), 39: 322-323.

⁴³ Taberî, *Tarih*, 4: 304; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7: 299, 300.

⁴⁴ Taberî, *Tarih*, 4: 307.

⁴⁵ Ya'kûbî, *Tarih*, 2: 63; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3: 6, 7; Nuveyrî, *Nihayetu'l-Ereb*, 19: 275; Apak, *Hz. Osman Dönemi*, 103, 104; Yiğit, "Osman", 33: 440.

⁴⁶ İbn Ebî Dâvud, Süleyman b.

Eş'as es-Sicistânî (316/929), *Kitâbu'l-Mesâhif*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), 26, 27; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3: 8, 9; Apak, *Hz. Osman Dönemi*, 104.

⁴⁷ Muâviye b. Ebî Süfyan (602-680) Mekke'de doğmuştur. O, Resûlullah'ın peygamberliğini ilân etmesinden sonra Kureyş'in diğer ileri gelenleriyle birlikte İslâm'a cephe alan ve Bedir Savaşı'nın ardından Mekke liderliğini üstlenen Ebû Süfyan'ın oğlu, Hz. Peygamber'in de kayınbiraderidir. Mekke'nin fethi esnasında babasıyla birlikte Müslüman olmuştur. Müslüman olduktan sonra Hz.

Osman'ın Cezîre valisi Umeyr b. Sa'd'ın⁴⁸ hastalığı dolayısıyla görevinden affını istemesi üzerine onun hâkim olduğu Filistin, el-Cezîre, Humus ve Kınnesrîn'in de kendisine bağlanmasıyla yetki/görev alanını daha da genişletmiştir. Böylece o, neredeyse Şam bölgesi (Suriye) genel valisi gibi olmuştur (31/651).⁴⁹ Muâviye, yeni halife ile olan akrabalığı sayesinde daha rahat hareket etme imkânı bulmuştur. Hz. Osman ona, daha önce olduğu gibi Rum topraklarına yönelik seferlerine devam etmesini ve bu anlamda Ermenistan bölgesindeki Şimsat⁵⁰ üzerine sefer düzenlemesini emretmiştir. Muâviye, Antakya ve Tarsus çevresinde çok sayıda kaleyi ele geçirmiş, Ankara yakınlarındaki Amuriye'de Bizans ordusunu mağlup etmiş,⁵¹ daha sonra komutanlarından Habib b. Mesleme, Malatya ve buradan da Erzurum'a (Kalikale) ulaşmıştır (25/645-646). Ele geçirilen Erzurum, Müslümanların merkezî karargâhı, sıçrama noktası olmuştur.⁵² Muâviye, halifenin emriyle fethedilen yerlere çeşitli Arap kabilelerini yerleştirerek sistemli bir iskân ve İslamlaşma politikası uygulamaya çalışmıştır.⁵³

Müslümanların Ermenistan ve Azerbaycan cephesindeki mücadeleleri Kûfe ve Şam ordularının ortak mücadele alanı olmuştur. Bölgedeki bu iki ordu bazen ortak, bazen de ayrı ayrı savaşlar yapmışlardır. Buradaki Hz. Osman dönemi savaşlarında Şam orduları da bulunmuştur. Hz. Osman'ın emriyle Muâviye tarafından bölgeye sevk edilen ordular bölgede fetih faaliyeti yürütmüşlerdir.

Hz. Osman döneminde Muâviye'nin gerçekleştirdiği en önemli fetihlerden biri şüphesiz, Hz. Ömer'den izin alamadığı için harekete geçemediği deniz seferleri ve Kıbrıs'ın fethidir. O, deniz seferlerini başlattıktan sonra Akdeniz'de Suriye sahillerinden Sicilya'ya kadar varan geniş bir alanda Müslümanların donanmasının etkin bir şekilde yüzmesinin yolunu açmıştır. Bu konu "Deniz Seferleri" başlığı altında ayrıca ele alınacaktır.

4. Mısır Merkezli Fetih Hareketleri

Peygamber'e kâiplik ve onun vefatının ardından Suriye üzerine gönderilen ordulardan birinde kumandan yardımcılığı yapmıştır. Muâviye, 17/638 tarihinde Hz. Ömer tarafından önce Ürdün, ertesi yıl buna ilave olarak Dımaşk valiliğine tayin edilmiştir. O, 19/640 yılından sonra Hz. Ömer'in emriyle Filistin'in sahil şehirlerinden Kaysâriye, Askalân ve Trablusşam'ı almış, sahillere karakollar kurup asker yerleştirmiştir. Bu arada Bizans'tan kalma tersanelerden yararlanarak İslâm donanması ve ilk deniz birliklerini teşkil etmiştir. Muâviye, kendisine bağlı disiplinli bir ordu kurmuş, başarılı yönetimiyle bölge halkının gönlünü kazanmıştır. Muâviye, Hz. Osman'ın öldürülmesi konusunda ilgisiz kaldığını ve onun öldürülmesinde suç ortağı olanları ordusunda barındırdığını ileri sürerek Hz. Ali'ye biat etmemiştir. Hz. Ali ile Sıffin savaşında karşı karşıya gelmiş, Hz. Ali'nin öldürülmesi sonrasında Hz. Hasan'la anlaşarak halife olarak biat almış ve onun biat almasıyla Emevîler Devleti kurulmuştur. O, halife olduktan sonra fetih hareketlerini yeniden başlatmış, devletini Bizans'ı örnek alarak şekillendirmiştir. Bk.: İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebî Süfyan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2005), 30: 332-334; Muâviye hakkında daha fazla bilgi için bk.: İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye bin Ebi Süfyan*, (Ankara: Fecr Yay., 1990); Mehmet Azimli, *Hasan- Muâviye*, (Ankara: Ankara Okulu yay. 2016).

⁴⁸ Umeyr b. Sa'd

⁴⁹ Taberî, *Tarih*, 4: 289; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 3: 13; Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 59.

⁵⁰ Şimsat, günümüzde Elazığ'a bağlı Palu ilçesinin olduğu bölgede yer alan bir garnizaon şehri.

⁵¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 2: 480.

⁵² Belazurî, *Futûhu'l-Buldân*, 259-270; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 341-342; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 2: 480; Azimli, *Hz. Osman*, 39; Akarsu, *Kabile Bürokrasisi*, 70, 75, 76.

⁵³ Belazurî, *Futûhu'l-Buldân*, 263-265; Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", 445.

Hız. Ömer döneminde, Bizans hâkimiyetinde olan Suriye ve Filistin'den sonra Kuzey Afrika'nın doğusunda yer alan Mısır Müslümanlar tarafından fethedilmiştir.⁵⁴ Onun vefatı sırasında (26 Zilhicce 23/3 Kasım 644) Müslümanlar Kuzey Afrika'da, bugünkü Tunus sınırlarına yakın bir bölgedeki Libya'nın Trablusgarp şehrine kadar uzanmıştı.⁵⁵ Mısır fetihleri esnasında başkomutan Amr b. Âs⁵⁶ (ö. 43/664) yanında, öne çıkan komutanlar; Zübeyr b. Avvam b. Huveylid, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh ve Ukbe b. Nâfi' gibi kişiler olmuştur.⁵⁷ Mısır fatihi olarak ün yapmış olan Amr b. Âs, fetih sonrası buradaki valilik görevini de yürütmüş, Hız. Ömer dönemi boyunca da görevini devam ettirmiştir.

Amr b. Âs, valiliği süresince batıya doğru Trablusgarp'a kadar ilerlemiş ve İfrikiyye⁵⁸ sınırına dayanmıştı. Burada Mısır sınırlarının son bulunduğunu kabul ederek Kuzey Afrika'da yeni bir fetih hamlesi/hareketi için halifeden izin almak istemiştir. O, Hız. Ömer'i ikna etmek için, İfrikiyye ile arasında sadece dokuz günlük mesafe olduğunu belirterek İfrikiyye seferi için Hız. Ömer'den izin istemiştir. Ancak Hız. Ömer, Müslümanların ele geçirdikleri yerlerdeki güvenliğin tehlikeye atılacağı endişesiyle onun bu isteğini kabul etmemiştir.⁵⁹

4.1. İskenderiye'nin Geri Alınması

Hız. Osman'ın hilafete geçtiği ilk aylarda, belki de yönetim değişikliğinden kaynaklanan bir boşluğun da olabileceğini düşünerek Bizans İmparatorluğu İskenderiye'deki Hıristiyanları Müslümanlara karşı ayaklanmaya teşvik etmişti. Buradaki Hıristiyan unsurlar da Bizans'ın davetine uyarak Müslümanlarla olan anlaşmalarını bozmuşlar ve ayaklanmışlardı (25/646). Bizans, İskenderiye'de kendi teşvik ve tahrikleriyle başlayan bu ayaklanmaya fiilî olarak da destek vermişti. Bu anlamda Bizans İmparatoru, Ermeni Manuel komutasında bir orduyu buradaki isyancılara destek olarak göndermişti. Ermeni komutan Manuel, İskenderiye'deki Hıristiyanların da desteğiyle kısa sürede burada hâkim olmuş, daha sonra sahilden Mısır'ın içlerine doğru ilerlemişti.

⁵⁴ Hız. Ömer döneminde Mısır ve çevresindeki fetihler için bk. Nadir Özkuyumcu, "Mısır ve Kuzey Afrika Fetihleri", *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Ahmet Önkâl-Mehmet Ali Kapar, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 2: 208-240; Âdem Apak, "Hız. Ömer Döneminde Müslümanların Mısır'ı Fethi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Hız. Ömer Sempozyumu*, ed. Ali Aksu, (2018), 1: 475-499.

⁵⁵ Ya'kûbî, *Tarih*, 2: 53, 56; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2: 428-448.

⁵⁶ Kureyş'in Sehm koluna mensuptur. Mekke'nin Hudeybiye Anlaşması sonrasında (6/628) Müslüman oldu. Hız. Peygamber (sav), Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer dönemlerinde önemli görevler üstlendi. Mısır fatihi olan Amr, Arapların en ünlü siyaset adamı ve komutanlarından. O, fitne yıllarında Muâviye'nin yanında yer almış ve onun Hız. Ali karşısındaki mücadelesinde en önemli yardımcılarından biri olmuştur. Mısır'ın Muâviye'nin eline geçmesinden sonra tekrar Mısır valisi olmuş ve bu görevini yürütürken 43/664 yılında ölmüştür. Bk. Âdem Apak, *İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. El-As*, (Ankara: Ankara Okulu Yay. 2016); Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hız. Osman*, 53-58.

⁵⁷ Belâzurî, Ahmet b. Yahya b. Câbir, (ö. 279/892), *Futûhu'l-Buldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ', (Beyrût: Müessesetu'l-Maârif, 1987), 298-301, 309-312; Mustafa Fayda, "Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1: 130-131; Nadir Özkuyumcu, "Ukbe b. Nâfi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 64-66.

⁵⁸ İfrikiyye, coğrafi bir bölge adıdır. Burası yaklaşık olarak günümüzdeki Tunus Devleti sınırlarını ifade etmektedir.

⁵⁹ İbn Abdilhakem, Abdurrahman b. Abdullah (ö. 257/871), *Futûhu İfrikiya ve'l-Endelus*, thk. Abdullah Enes et-Tabbâ', (Beyrût: Maktebetu'l-Medreseti ve Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1963), 30-33; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 316; Apak, "Hız. Ömer Döneminde Müslümanların Mısır'ı Fethi", 1: 494.

Hz. Osman, İskenderiye'deki isyanı bastırmak için valisi Amr b. Âs'a talimat vermiş, o da hızla olaya müdahale etmişti. Sonuçta Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında çok şiddetli bir savaş cereyan etmiş ve savaş Müslümanların zaferiyle sonuçlanmıştı. Mağlup olan Hıristiyanlar geri çekilerek daha korunaklı olan İskenderiye'ye kapanmışlardı. Amr b. Âs Hıristiyan birliklerini takip ederek, İskenderiye'yi kuşatma altına almış ve sonuçta burayı yeniden ele geçirmişti. Savaş esnasında Hıristiyanların komutanı Manuel öldürülmüş, düşman orduları dağıtılmış ve İskenderiye dâhil Hıristiyanlar tarafından ele geçirilen bölge yeniden Müslümanların eline geçmişti (25/646).⁶⁰

İskenderiye ve çevresinde isyan çıkararak hâkimiyet sağlayan Hıristiyanlar, işgal bölgesinde kendilerine destek vermeyenlerin mallarına ve hayvanlarına da el koymuşlardı. Amr b. Âs, kazanılan bu zafer sonrasında bölge halkının el konulan mallarını ve hayvanlarını yeniden eski sahiplerine iade etmişti. Bu savaştan sonra Amr b. Âs, benzer durumlarda olaya daha kolay müdahale edebilmek için İskenderiye surlarını yıktırmıştı.⁶¹

4.2. İfrikıyye Seferi

Hz. Osman, halife olarak biat aldıktan bir süre sonra, Mısır'ın Saîd bölgesinde yöneticilik yapan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in malî işleri, Amr b. Âs'ın da askerî faaliyetleri ve diğer idarî işleri yürütmesini istedi. Kısa zaman sonra bu yeni görev taksimine şiddetle karşı çıkan Amr b. Âs ile Abdullah arasında tartışma çıktı. Hz. Osman, tarafları dinleyip Amr'ı haksız bularak onu görevden aldı ve Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i⁶² Mısır valisi olarak görevlendirdi (25/646).⁶³

Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Mısır valiliğine atanmasından sonra -daha önce Amr b. Âs'ın izin istediği gibi- Hz. Osman'dan İfrikıyye fethi için izin istemiştir. Hz. Osman, Hz. Ömer'in daha önceki olumsuz kararına bağlı kalarak istenilen izni vermemiştir. Ancak Abdullah b. Sa'd, bölgenin ekonomik yönden verimli ve savunma anlamında da

⁶⁰ İbn Abdilhakem, *Futûhu İfrikıyye*, 175-180; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2: 476; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7: 287; Halife b. Hayyât, *Târîh*, 91.

⁶¹ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 313-314; Ya'kûbî, *Târîh*, 2: 58; Taberî, *Târîh*, 4: 250; Halife b. Hayyât, *Târîh*, 91; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2: 476; Yiğit, "Osman", 33: 399.

⁶² Hz. Osman'ın sütkardeşi olan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Hz. Peygamber döneminde Medine'ye hicret etmiş ve vahiy kâtipliği de yapmıştı. Ancak daha sonra irtidad etmiş ve müşriklerin yanına Mekke'ye dönmüştü. Medine'de vahiy kâtipliği yaptığı sırada kendisine yazdırılmak istenilen vahyi keyfi olarak arzusuna göre tahrif ettiğini söylemiş ve Mekkelilerin Müslümanlar aleyhindeki faaliyetlerine destek vermişti. Mekke fethedildiğinde de "görüldükleri yerde öldürülmeleri istenilenler" (kamı helal sayılanlar) arasında sayılmıştı. Ancak sütkardeşi Hz. Osman'ın affedilmesi için ısrarlı bir şekilde Hz. Peygamber nezdinde şefaatte bulunmasıyla affedilip biatı kabul edilmişti. O, Hz. Ömer zamanında Amr b. Âs'la beraber Mısır'ın fethine katılmış ve buradaki komutanlardan biri olarak görev yapmıştı. Hz. Osman döneminde de Mısır valiliğine tayin edilmişti. Bu atama sonrasında bölgedeki fetihler Abdullah b. Sa'd tarafından yürütülmüştü. O, bu görevi esnasında Müslümanların hâkimiyetini batıya doğru yaymaya devam etmiştir. Bk.: Vâkidî, *Kitâbu'l-Megâzî*, 2: 279; İbn Sa'd, *Kitâbu Tabakati'l-Kebîr*, 3: 129-132; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 313; Ya'kûbî, *Târîh*, 2: 58; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2: 482; İbn İzârî, *Merrakuşî, el-Beyânu'l-Mu'rib fi Ahbâri'l-Endelus ve'l-Mağrib*, thk. G. S. Colin - L. Provençal, (Beyrût: Dâru's-Sekâfe, 1983), 1: 8, 9; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7: 288; Halife b. Hayyat, *Târîh*, 92. Mısırlıların, Abdullah b. Sa'd'ın vali olmasını kabullenemedikleri yorumu yapılmıştır. Bu yoruma göre, onun İfrikıyye'yi fethetmesi ve Müslümanların Bizans İmparatorluğu'yla yapılan deniz savaşlarını kazanmasına önemli ölçüde katkı sağlamış olması da bu hoşnutsuzluğu gidermeye yetmemiştir. Bk. Fayda, "Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh", 1: 131.

⁶³ Fayda, "Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh", 1: 130-131.

zayıf olduğunu belirterek izin taleplerini ısrarlı şekilde devam ettirmiştir.⁶⁴ Nitekim o, daha kendisine bölgenin fethi için izin verilmeden önce de bu bölgeye yönelik olarak süvari birlikleriyle akınlar düzenlemiş, hem keşiflerde bulunmuş hem de ganimetler ele geçirmişti.⁶⁵

İfrikıyye'nin fethi konusunda başlangıçta Hz. Ömer'in bu konudaki tavrını esas alan Hz. Osman, sonunda sahabîlerin önde gelenlerini toplayıp istişare etmeye karar vermiştir. Hz. Osman, istişareye katılan Hz. Ali, Talha, Zübeyr, Sa'd b. Ebî Vakkas, Saîd b. Zeyd gibi kişilerle sabah gün doğmasından öğleye yakın bir vakte kadar uzun uzun istişare yapmış ve sonunda bölgenin fethi için izin verilmesine karar vermiştir (27/648).⁶⁶ Böylece Kuzey Afrika'da batıya doğru uzanan hatta fetihler yeniden başlatılmıştır.

Hz. Osman'ın Kuzey Afrika'da yeni fetihlere izin vermesiyle bu sefere katılmak üzere Medine'de ashabın çocuklarından çok sayıda kişinin de gönüllü olarak katılımıyla yaklaşık 10.000 kişilik⁶⁷ bir ordu kurulmuştur. Hz. Osman, bu ordunun teşekkülüne destek amacıyla şahsi servetinden 1.000 deve ile askerî teçhizat ve erzak bağışlamıştır.⁶⁸ Bu orduda yedi tane Abdullah isimli sahabe olduğu için, İfrikıyye seferine "Gazvetu'l-Abâdile" de denilmiştir.⁶⁹

Abdullah b. Sa'd'ın ordusu, Medine'den Haris b. Hakem komutasında yola çıkan gönüllüler birliğiyle beraber 20.000 kişiye⁷⁰ ulaşmıştır. Bu ordu, Berka'dan geçerek⁷¹ Trablusgarp'a ulaşmış ve ilk önce buradaki Rumları itaat altına almıştır. Müslümanlar buradan hareket ederek İfrikıyye bölgesine girmişlerdir. Burada Gabes Körfezi'nden ilerlerken hükümdar Georgias,⁷² İfrikıyye'nin o zamanki merkezi konumundaki Subeytula'ya⁷³ çekilmiştir (27/649).

Bizans adına, onlara bir miktar vergi vererek burada hâkim olan Kral Gregorios'un hâkimiyeti Trablusgarp'tan başlayıp Tanca'ya kadar bütün Kuzey Afrika'yı içine alacak

⁶⁴ İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 357; Âdem Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Ocak 2000), 443.

⁶⁵ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Mu'rib*, 1: 9; Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", 443.

⁶⁶ İbn Abdilhakem, *Futûhu İfrikıyya*, 34-35; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 316-317; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 358; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2: 480; Nadir Özkuyumcu, "Raşit Halifeler Döneminde Yapılan Deniz Seferleri", *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Ahmet Önkâl-Mehmet Ali Kâpar, (İstanbul: Sıyer Yayınları 2018), 2: 245.

⁶⁷ Taberî, *Tarih*, 4: 256. Bazı müellifler Medine'den katılanların sayısını 6.000 olarak vermişlerdir. Bk. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 359; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2: 283-484; Özkuyumcu, "Deniz Seferleri", 2: 245.

⁶⁸ İbn İzârî, *el-Beyân ve'l-Mu'rib*, 1: 9; Özkuyumcu, "Deniz Seferleri", 2: 245.

⁶⁹ Bu sahabiler Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr b. Âs, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Ca'fer ve yine komutan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh. Bk. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 317; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 359; Halife b. Hayyât, *Tarih*, 92; Özkuyumcu, "Deniz Seferleri", 2: 246; Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", 443.

⁷⁰ İbn Abdilhakem, *Futûhu İfrikıyya*, 37; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Mu'rib*, 1: 9.

⁷¹ Berka, günümüz Libya'sında, ülkenin doğusunda yer alan Bingazi yakınlarında bir sahil şehridir.

⁷² Bu isim Arapça kaynaklarda "Curcîr/Cercîr" (جرجر) şeklinde ifade edilmiştir. Bk. İbn Abdilhakem, *Futûhu İfrikıyya*, 35-36; Taberî, *Tarih*, 4: 256; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 359; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, 79; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Mu'rib*, 1: 9; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2: 483-484; İbn Kesîr, *el-Bidaye*, 7: 289-290.

⁷³ Subeytula, bugünkü Tunus'ta, Kayravan şehrinin kurulduğu Kamûniyye'ye yaklaşık 70 mil mesafede, buranın güneybatısında yer alan ve Hıristiyan kral Georgias'a nispet edilen merkezî bir şehirdi. Bk. Halife b. Hayyât, *Tarih*, 92; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, 79; Wiedemann, E. "Subeytula", *İslam Ansiklopedisi*, (Eskişehir: MEB Yayınları 2010), 10: 767; Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", 443.

genişlikteydi.⁷⁴ Abdullah b. Sa'd ile Gregorios'un asker sayıları konusunda Müslümanlar aleyhine bir dengesizlik bulunmaktaydı.⁷⁵ Ancak Müslümanların atılğan ve diri hali dengesizliği ortadan kaldırmış, savaşın uzamasını sağlamıştır. Savaşın uzamasıyla, Hz. Osman'dan takviye birlikler istenmiş ve o da, Medine'den Abdullah b. Zübeyr⁷⁶ komutanlığında yeni bir destek birlik göndermiştir.⁷⁷ Abdullah b. Zübeyr'in orduya katılması, Müslümanlar için büyük bir moral kaynağı olmuştur. Diğer yandan Abdullah b. Zübeyr'in devam etmekte olan savaş için teklif ettiği yeni savaş planına göre mücadele sürdürülmüş ve Müslümanlar galip gelmişlerdir. Buradaki çatışmalar esnasında Abdullah b. Zübeyr Gregorios'u öldürmüştür.⁷⁸

Abdullah b. Sa'd tarafından, İfrikiyye'nin merkezi olan Subeytula'nın fethinden sonra, buranın güneybatısında, yaklaşık 120 km. uzaklıkta verimli topraklara sahip bir şehir olan, Kafsa ve Hısnu'l-Ecemme gibi şehirlere ve diğer bazı kalelerle birlikte, bölgenin eski merkezi Kartaca'ya askeri birlikler gönderilmiştir. Bu bölge günümüz Tunus'unda ülkenin orta kesimlerinde verimli alanlara tekabül etmektedir. Neticede İfrikiyye bölgesindeki bu önemli şehirler Müslümanların eline geçmiştir.⁷⁹ Elde edilen bu zafer sonrasında Müslümanlar İfrikiyyelilerle yaptıkları anlaşmalarla maddi anlamda da önemli miktarda (2.520.000 dinar) ganimet elde etmişlerdir.⁸⁰ Abdullah b. Sa'd, ganimet paylaşımında askerlerinden süvarilere 3.000, piyade olanlara da 1.000'er dinar pay vermiştir.⁸¹

Müslümanların İfrikiyye zaferi sonrasında vali Abdullah b. Sa'd, Abdullah b. Zübeyr'i zafer hakkında bilgi vermesi için Medine'ye göndermiştir. Abdullah b. Zübeyr, 24 günlük bir yolculuktan sonra Medine'ye gelerek Hz. Osman'a kazanılan zaferle ilgili bilgi vermiştir. Hz. Osman bu bilgiden çok memnun kalmış ve daha sonra Abdullah b. Zübeyr'i minbere çıkararak Medine'deki Müslümanlara da savaş ve zafer ile ilgili bilgi

⁷⁴ İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 360; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Mu'rib*, 1: 9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2: 483.

⁷⁵ 20.000 Müslüman askerine karşılık 20.000'i süvari olmak üzere 120.000 asker. Bu savaşla ilgili geniş bilgi için bk.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2: 283; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Mu'rib*, 1: 10. Burada verilen bilgilere göre, Abdullah b. Sa'd da askerlerini motive etmek için Gregorios'u öldürüne onun kızını carieye olarak vereceğini bildirmiştir.

⁷⁶ Abdullah b. Zübeyr, Kureyş kabilesinin Esed b. Abdüluzzâ koluna mensuptur. Peygamberimizin yakın arkadaşlarından Zübeyr b. Avvâm'ın oğludur. Hicretin ikinci yılında (624) Medine'de doğan Abdullah'ın annesi Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmâ'dır. Hz. Ali'nin halifelîği başlangıcında, Cemel savaşında teyzesi Hz. Aişe'nin yanında yer aldı. Daha sonraki dönemde daha sakin bir hayat yaşadı. Muâviye'nin oğlu Yezid'i veliahd yapmasına karşı çıktı. Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi sonrasında Mekke'de halife olarak biat aldı (64/683). Emevi halifesi Abdümelik, Haccac b. Yusuf'u onun üzerine gönderdi. Mekke'de muhasara altına alınan Abdullah, teslim olmak yerine ölünceye kadar direnmeyi tercih etti ve halifelîğinin 10. yılında öldürüldü (73/692). Bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1: 145, 146. (İstanbul: TDV Yayınları, 1988).

⁷⁷ Adem Apak, "Kuzey Afrika'da İslam Fetihleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (Haziran 2008), 165.

⁷⁸ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 318; Ya'kûbî, *Târih*, 2: 165; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 357-362; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Mu'rib*, 1: 11-12; İbnü'l-Esîr, 2: 483, 484; İbn Kesîr, *el-Bidaye*, 7: 289-290; Azimli, *Hz. Osman*, 37-38; Yiğit, "Osman", 33: 440.

⁷⁹ İbn Abdilhakem, *Futûhu İfrikiya*, 35; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Mu'rib*, 1: 11; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2: 284; Özkuyumcu, "Deniz Seferleri", 2: 248; Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", 444.

⁸⁰ Taberî, *Târih*, 4: 256; Ya'kûbî, *Târih*, 2: 60; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 317; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 359-361; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2: 484; Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", 444; Özkuyumcu, "Deniz Seferleri", 2: 248-249.

⁸¹ Taberî, *Tarih*, 4: 256; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Mu'rib*, 1: 12; Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", 443; Fayda, "Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh", 1: 130.

vermesini sağlamıştır. Mescid-i Nebi'de toplanan Müslümanlar onun savaşla ilgili anlattıklarını coşkuyla dinlemişlerdir.⁸²

Abdullah b. Sa'd, bölgede bir yıldan fazla kalmış, buradaki halk ile anlaşmalar yaptıktan sonra ordusuyla Mısır'a dönmüştür (28/649). Ancak daha sonraki dönemlerde İfrikiyye eşrafı, buranın eski sahipleri olan Bizanslıların da teşvikiyle Müslümanlarla yapılan anlaşmayı bozmuşlar, Kartaca'daki Hıristiyan Patrik'in etrafında birleşmişler ve Müslümanlara karşı ayaklanmışlardı. Kaynaklarda anlaşmanın nasıl ve niçin bozulduğu ve ikinci seferin ayrıntıları ile ilgili bilgi bulunamamıştır. Ancak Özkuyumcu, İfrikiyye'deki Rumların, Müslümanların Nûbelilerle savaşlarında başarılı olamamalarından cesaret alarak ayaklanmış olabileceklerini muhtemel sebeplerden biri olarak göstermiştir. Ayrıca Zâtussavâri Savaşı öncesinde Bizans'ın büyük bir donanmayla Müslümanlar üzerine geldiği yolundaki haberler ve propaganda sebebiyle Hıristiyanların kendilerinde cesaret bulmaları da onları isyana sevk etmiş olabilir.⁸³ Müslümanlar da yapılan anlaşmanın bozulması üzerine İfrikiyye'ye ikinci kez sefer düzenlemişler ve bölge ikinci kez Müslümanlar tarafından itaat altına alınmıştır (33/653).⁸⁴

4.3. Sudan/Nûbe Seferi

Mısır'ın güney sınırlarındaki Asvan'ın Nil Nehri'ndeki ilk şelaleden başlayıp altıncı şelaleye kadar uzanan kısma Nûbe denilmekteydi. Bir başka tanıma göre Nûbe'nin sınırları; Mısır'ın güneyinden başlayarak, Sudan içlerindeki ıssız çöllere, Remle'ye kadar, doğudan batıya doğru da Kızıldeniz'den günümüz Libya çölleri kadar uzanmaktadır. Nûbe, genişlik olarak Habeşistan'dan daha büyük bir alanı kaplamaktadır.

Bölgenin can damarı ve üretimin ana faktörü olan Nil Nehri, Nûbe içlerinden geçerek Mısır'a ulaşmaktadır. Burada siyahiler yaşamaktadır. Nil'in bereketi ve bölgede altın ve zümrüt gibi değerli madenlerin çıkarılması burasını cazip bir yer haline getirmiştir.⁸⁵

Nûbe halkı VI. yüzyılın başlarından itibaren Hıristiyanlığa girmişlerdi. Hıristiyan olarak Ya'kûbî mezhebine intisab etmişler ve İskenderiye kilisesine bağlanmışlardı.⁸⁶

Nûbe ilk defa Amr b. Âs tarafından, Ukbe b. Nâfi' komutasında bir orduyla alınmaya çalışılmış, ancak ok atıcılığında çok maharetli olan Nûbelilerin direnci kırılmamıştı (20/641). Daha sonraki yıllarda da Amr b. Âs buraya seferler düzenleyerek bölgeyi ele geçirmeye çalışmış, ancak başarılı olamamıştı.⁸⁷

Hz. Osman tarafından Mısır valisi olarak atanan Abdullah b. Sa'd, Nil vadisi boyunca güneye doğru uzanan Nûbe bölgesine yeni bir sefer düzenlemişti. Bölgeye yapılan seferlerde Nûbelilerin çok iyi ok atmaları ve çok sayıda Müslüman askeri gözlemlerinden

⁸² İbn Abdilhakem, *Futûhu İfrikiya*, 40-42; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Mu'rib*, 1: 12-13.

⁸³ Özkuyumcu, "Deniz Seferleri", 2: 249-250.

⁸⁴ Taberî, *Târih*, 4: 317; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Mu'rib*, 1: 14; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2: 485-486; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7: 308; Özkuyumcu, "Deniz Seferleri", 2: 249.

⁸⁵ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, 151.

⁸⁶ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, trc. Murat Ağarı, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015), 3, 10, 39; Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan b. Ali (ö. 346/957), *Murûcu'z-zeheb ve Maâdini'l-cevher*, nşr. Kemal Hasan Merî, (Beyrût: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2005), 2: 18-20; Nebi Bozkurt, "Nûbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2007), 33: 222.

⁸⁷ İbn Abdilhakem, *Futûhu İfrikiya*, 188; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 232; Bozkurt, "Nûbe", 33: 222; Nadir Özkuyumcu, "Ukbe b. Nâfi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul TDV Yayınları, 2012), 42: 64-66; Nadir Özkuyumcu, "Mısır ve Kuzey Afrika Fetihleri", 2: 238-239.

vurmalarından dolayı Nûbe'deki savaş, Ma'reketu'l-Hadak ya da Rumâtu'l-Hadak olarak anılmıştır.⁸⁸ Abdullah b. Sa'd, daha önceki seferlerden farklı olarak ordusunu Nil Nehri üzerinden gemilerle Asvan'a kadar ulaştırmış, buradan da daha yukarı kısımda yine Nil kıyısında yer alan Dongola'ya kadar varmıştır. Müslümanların Dongola kuşatması esnasında bölge halkı tarafından savaş aleti olarak henüz bilinmeyen mancınık kullanmaları kendilerine, üstün gelmelerinde önemli bir katkı sağlamıştır. Yapılan savaşlarda tam olarak galibiyet sağlanamamış ve görüşmelerden sonra burada hâkim olan Makarra Krallığı ile bir anlaşma yapılmıştır (31/651). Bu anlaşmalara göre; Müslümanlarla Nûbeliler arasındaki savaşa son verilmiş, Nûbeliler Müslümanlara her yıl 400 köle vermeyi, Müslümanlar da bunun karşılığında onlara ihtiyaçları olan arpa, buğday, kumaş türünden mallar ya da aldıkları kölelerin ücretini nakit olarak göndermeyi vadetmişlerdir. Yine Müslümanlarla Nûbeliler karşılıklı olarak birbirlerinin yurtlarına ticaret yapmak üzere gidip gelecekler, Müslümanların Dongola'da yaptıkları mescidleri korunacaktı.⁸⁹

5. Deniz Seferleri

Hz. Osman dönemi fetihlerinin daha önceki dönem fetihlerinden en önemli bir farklılığı ve yeniliği deniz seferlerinin başlatılması olmuştur. Suriye ve Mısır'ın fethiyle birlikte Müslümanlar, sahil şehirlerindeki donanma, tersane, gemi ustaları ve gemiciler gibi konuyla ilgili yeterli personele sahip olmuşlardı. Ancak bu imkânlarını kullanmaları Hz. Osman döneminde gerçekleşmiştir. Bu anlamda deniz seferlerinin ilki Şam valisi Muâviye b. Ebî Süfyan'ın bu konuda Hz. Osman'dan izin almasıyla başlatılmıştır. Bu ilk sefer için Akka, Beyrut, Sûr limanlarındaki gemiler yanında Mısır kıyılarında yer alan İskenderiye ve Trablus limanındaki gemiler kullanılmıştır. Söz konusu Suriye ve Mısır sahil şehirlerindeki Bizans'tan kalma tersanelerden yararlanılarak oluşturulan bu deniz gücü sayesinde denizlerde de önemli zaferler kazanılmıştır.

Hz. Ömer döneminde Muâviye, Kıbrıs seferi konusunda ondan izin istemişti. O, Kıbrıs'ın kendilerine çok yakın bir noktada olduğunu ifade etmek için; *köpek havlamalarının ya da horozların ötüşlerinin Suriye'den duyulduğunu* ifade etmişti. Hz. Ömer, bu konuda Amr b. Âs ve ashaptan diğer bazı kişilerle istişareler yapmış ve sonuç olarak Kıbrıs seferine izin vermemiştir.⁹⁰ Onun bu konuda Muâviye'ye izin vermemesi, muhtemelen Müslümanların Kızıldeniz ve İran körfezindeki bazı başarısız girişimlerinden dolayı deniz seferi konusunda henüz hazır olmadıkları kanaatinden kaynaklanmaktaydı.⁹¹

Hz. Osman halife olunca, Muâviye ondan da Kıbrıs'ın fethi için izin istemiştir. O, daha önce olduğu gibi Hz. Osman'a da Kıbrıs'ın Suriye'ye çok yakın bir noktada yer aldığını ve kolayca fethedebileceğini ısrarla belirtmiştir. Hz. Osman önce Hz. Ömer'in endişelerini dikkate alarak bu konuda izin vermemiştir. Ancak Muâviye, ısrarlı taleplerini sürdürerek Kıbrıs çıkartması için sonunda istediği izni almayı başarmıştır. Böylece ilk defa Akdeniz'de Müslümanların donanması yüzmeye başlamış, deniz seferleri düzenlenmesinin yolu açılmıştır. Fakat Hz. Osman'ın deniz seferi konusundaki

⁸⁸ İbn Abdilhakem, *Futûhu İfrîkyya*, 188; Özkuyumcu, "Mısır ve Kuzey Afrika Fetihleri", 2: 239.

⁸⁹ İbn Abdilhakem, *Futûhu İfrîkyya*, 188-189; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 332, 333; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, 78; Mes'ûdî, *Murûc*, 2: 17; Bozkurt, "Nûbe", 33: 222; Özkuyumcu, "Mısır ve Kuzey Afrika Fetihleri", 2: 239, 240; Yiğit, "Osman", 33: 440; P. Hitti, "Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi", trc. Salih Tuğ, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 1: 254.

⁹⁰ Taberî, *Târîh*, 4: 258-260.

⁹¹ Aycan, *Saltanata Giden Yolda*, 91; Özkuyumcu, "Deniz Seferleri". 2: 255; Nebi Bozkurt. "Bahriye". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV Yayınları, 1991). 4: 496.

endişeleri devam ettiği için Muâviye'ye verdiği izin bazı şartlara bağlanmıştı. Bu anlamda onun sefere kendisiyle birlikte eşi ve oğlunun da bizzat katılmasını ve kendisiyle birlikte sadece gönüllülerin katılacağı bir askerî birlik hazırlamasını şart koşturmuşur.⁹²

Muâviye sefer izni aldıktan sonra kısa zamanda donanmasını hazırlayarak Kıbrıs'a hareket etmiştir. Hz. Osman'ın belirttiği şarta uygun şekilde bu sefere Muâviye birlikte, eşi (Fâhita bint Abdu Amr b. Nevfel b. Abdumenaf b. Kusay) ve oğlu da katılmıştır. Kıbrıs seferine ashaptan Ubade b. Sâmit ve Peygamberimizin halası olan eşi Ümmü Haram binti Milhan Ensarî de katılmıştır. Ümmü Haram Kıbrıs'ta şehit olmuştur.⁹³ Mısır valisi Abdullah b. Sa'd da İskenderiye limanından çıkardığı bir donanma ile bu sefere destek vermiştir.⁹⁴ Sonuçta Kıbrıs fethedilmiştir. Burada yapılan anlaşmayla Kıbrıs halkı, Müslümanlara Bizans'a ödedikleri vergi miktarınca (7.200 dinar) yıllık vergi ödemeyi, Müslümanların düşmanlarına maddi ya da manevi destek vermemeyi, Müslümanların üçüncü taraflarla savaşlarında karşı tarafla işbirliği yapmamayı ve Müslümanların deniz seferlerinde onlara kolaylık sağlamayı taahhüt etmişlerdir (28/649).⁹⁵

Kıbrıs deniz seferi ve fethi Muâviye ve ona destek veren Abdullah b. Sa'd tarafından gerçekleştirilmiş ve bu komutanlara ve askerlerine önemli bir tecrübe kazandırmıştır. Fetihle birlikte Kıbrıs Müslümanların bir deniz üssü haline gelmiştir. Ancak daha sonraki yıllarda Kıbrıslıların Müslümanlar aleyhine Bizans'a yardım ederek anlaşmayı bozmaları (33/653-654) ve yine Bizans'ın da desteğini alarak Müslümanlara savaş açmaları üzerine Kıbrıs'a ikinci bir sefer düzenlenmiştir. Bu yeni seferle Muâviye Kıbrıs'a 500 gemiden oluşan bir donanmayla ikinci kez çıkarma yaparak adayı yeniden fethetmiş, ardından da buraya 12.000 asker ve Baalbek'ten bir miktar Müslüman aile yerleştirmiştir. Burada yerleşen Müslümanlar için Kıbrıs'a yeni bir şehir kurulmuş ve mescidler inşa edilmiştir.⁹⁶

Kıbrıs'ın fethinden bir yıl sonra da Suriye sahillerindeki Arvâd⁹⁷ adası fethedilmiştir. İbn A'sem bu adanın fethinin Hz. Osman'ın şehit edildiği 35/656 senesinde gerçekleştiğini rivayet etmektedir. Bu rivayete göre Muâviye'nin Cenâde b. Ebî Ümeyye komutasında yirmi gemiyle gönderdiği 4.000 kişilik bir ordu Arvâd Adası'nı fethetmiştir. Bu adanın fethinde Müslümanların ordusuna rehberlik eden Rum kılavuz Müslüman askerleri adaya halkın gafil olduğu gece vakti çıkarmıştır. Müslümanlar böylece adaya gece çıkarak hazırlıklarını yapmışlar, sabah olunca da ansızın harekete

⁹² Taberî, *Târîh*, 4: 260; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 208; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 347-352; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 2: 489, 490; Aycan, *Saltanata Giden Yolda*, 91; Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", 444-445; Hitti, "*Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*", 1: 254.

⁹³ Yahya b. İbrahim Yahya, *el-Hilâfetu'r-Râside ve'd-Devletu'l-Emeviyye mine'l-Fethi'l-Bârî Ceman ve Tevsîkan*, (b.y.: Dâru'l-Hicre, 1415), 400-409.

⁹⁴ Taberî, *Tarih*, 4, 258; Belazurî, *Futûhu'l-Buldân*, 208; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 348; Halife b. Hayyat, *Tarih*, 92; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 2: 488; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7, 291; Akarsu, *Kabile Bürokrasisi*, 78, 79; Bozkurt, "Bahriye", 4: 496.

⁹⁵ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 208; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 2: 491, 492; Aycan, *Saltanata Giden Yolda*, 92, 93; Bozkurt, "Bahriye", 4: 497.

⁹⁶ Taberî, *Tarih*, 4: 317; Belazurî, *Futûhu'l-Buldân*, 208, 209; Akarsu, *Kabile Bürokrasisi*, 69, 79; Bozkurt, "Bahriye", 4: 497.

⁹⁷ Bozkurt, "Bahriye", 4: 497. Bu adanın yeri konusunda klasik İslam tarihi kaynaklarında "Kostantiniyye'ye yakın bir ada" ifadesi yer almaktadır. Bk. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 366-367; Taberî, *Tarih*, 5: 293; Belazurî, *Futûhu'l-Buldân*, 330; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 3: 344; Bağdâdî, Şehâbeddin Ebî Abdullah Yakut b. Abdullah el-Hamevî er-Rûmî (ö. 626/1228). *Mu'cemu'l-Buldân*. (Beyrut: Dâru Sâdir, 1977). 1: 162.

geçerek adayı ele geçirmişlerdir. Daha sonra ada halkıyla cizye anlaşması yapılmış, ordu elde edilen ganimetlerle Şam'a dönmüştür. Muâviye bu ganimetlerden bir kısmını Hz. Osman'a göndermiştir.⁹⁸

Kıbrıs'ın fethinden sonra Müslümanlar Suriye ve Mısır kıyılarındaki üslerinden deniz seferleri düzenlemeye devam etmişlerdir. Bu dönemde Rodos'a çıkarma yapan Müslümanlar şiddetli çatışmalardan sonra Rodos'u ele geçirmişler ve buradan önemli miktarda ganimet almışlardır. Daha sonraki yıllarda da burada yaşayan Müslümanlar mescidler inşa etmişlerdir.⁹⁹ Bu dönemde Muâviye'nin donanma komutanlarından olan Cüdâne b. Umeyye ve Abdullah b. Kays, Malta ve Girit adalarına da çıkarmalar yapmıştır.¹⁰⁰

Hz. Osman döneminde Müslümanların Akdeniz'de gerçekleştirdikleri başarılı savaşlardan biri de Mısır valisi Abdullah b. Sa'd komutasında, Bizans donanmasına karşı kazanılan "Zâtussavârî" savaşıdır. Müslümanların donanması Muâviye'nin, Busr b. Ebî Erat'ın komutasındaki Şam donanmasının da katılımıyla güçlendirilmiştir. Bu savaş, gemi direklerinin çokluğundan dolayı, *direkler/ yelkenler* anlamına gelen *Savârî* ismiyle anılmıştır.¹⁰¹ Müslümanların Şam ve Mısır yanında İfrikiyye'yi alması ve Akdeniz'de Kıbrıs ve diğer bazı adaları vergiye bağlayarak Bizans'a önemli kayıplar verdimiş olması, bu savaş öncesinde Bizanslıları harekete geçiren önemli sebeplerden biri olmalıdır. Yani Bizans muhtemelen, kayıplarını telafi etmek ve bölgede yeniden hâkimiyet kurmak için büyük bir hareket başlatmıştır. Bizans donanmasının harekete geçtiğini haber alan Hz. Osman, Mısır ve Şam valilerine haber göndererek Bizans donanmasına karşı koymak için hazırlık yapmalarını emretmiştir. Müslümanların Mısır ve Şam donanması Akka'da birleşerek Bizans donanmasına karşı koymak için yola çıkmışlardır.¹⁰²

Bizans İmparatorluğu Zâtussavârî savaşında 500-1.000 parçadan oluşan bir donanma gücüne sahipti. Bizans donanması Herakles'in oğlu II. Konstantin komutasında İstanbul'dan Akdeniz'e doğru harekete geçmişti. Akdeniz'de iki donanmanın karşı karşıya geldiği yerin İskenderiye veya Finike açıklarında olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır.¹⁰³ Birkaç gün süren savaşta önce okçular, ardından mancınıklar devreye girmiş, daha sonra da iki tarafın gemilerinin kancalar atılarak birleştirilmesiyle adeta bir kara savaşı gibi kılıçlarla savaşılmıştır. İki tarafın da önemli kayıplar verdiği kanlı savaşta deniz kızıla boyanmış, cesetler deniz yüzeyini kaplamıştır. Savaş devam ederken Abdullah b. Sa'd, askerlerini mücadeleye teşvik için Rumlardan öldürülen her bir asker için üç dinar ödül vereceğini ilan etmiştir. Bu teşvikle savaş daha da kızışmış, çok sayıda Müslüman yanında Bizans askerlerinden de 700 kadarı öldürülmüş, savaş

⁹⁸ İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 366-367. Taberî, Belazurî ve İbnu'l-Esîr gibi bazı müellifler bu adaya yapılan çıkarmanın Muâviye döneminde 54/674 yılında olduğunu rivayet etmişlerdir. Bk. Taberî, *Tarih*, 5: 293; Belazurî, *Futûhu'l-Buldân*, 330; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3: 344.

⁹⁹ İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 352-354; Aycan, *Saltanata Giden Yolda*, 93; *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 78-80.

¹⁰⁰ İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 347-354, 362; Belazurî, *Futûhu'l-Buldân*, 329, 330; Aycan, *Saltanata Giden Yolda*, 93; Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 77-81.

¹⁰¹ Murat Öztürk, "Zâtussavârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2013), 44: 152; Bozkurt, "Bahriye", 4: 497; Özkuyumcu, "Deniz Seferleri", 2: 259; Fayda, "Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh", 1: 131.

¹⁰² İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 354-355.

¹⁰³ Bozkurt, "Bahriye", 4: 497.

Müslümanların zaferiyle sonuçlanmıştır (31/652 veya 34/656). Bu savaşta Herakles'in oğlu II. Konstantin, yaralı olarak kaçarak Sicilya'ya sığınmış ve orada öldürülmüştür.¹⁰⁴

Müslümanların deniz seferleri zamanla birçok Akdeniz adasının fethiyle sonuçlanmıştır. Çok erken dönemlerden itibaren Muâviye, 300 parçalık bir donanmayla Malta ve Sicilya adalarına sefer düzenlemiştir (33/654). Müslümanlar Sicilya kralını İslam'a davet etmişler, kralın İslamiyet'i kabul etmemesi üzerine de Sicilya sahillerine çıkarma yapmışlardır. Bu girişimlerle Sicilya'nın fethi gerçekleşmese de, adadan önemli ölçüde ganimet elde edilmiş, çok sayıda esir alınmıştır. Bu harekât sonrasında Müslümanların donaması Şam'a dönmüş ve elde ettikleri ganimetlerin 1/5'i halife Hz. Osman'a gönderilmiştir.¹⁰⁵

Kaynaklarda zikredilen deniz savaşlarıyla ilgili bir diğer rivayet de, Muâviye'nin 32/652'de İstanbul boğazına kadar ilerlemesidir.¹⁰⁶ Burada kastedilen muhtemelen Çanakkale boğazı olmalıdır. Daha sonraki yıllarda da Müslümanların deniz seferleri devam etmiştir. Bu seferler Hz. Osman'ın şehit edildiği yıla kadar da kesintisiz sürmüştür. Ancak ortaya çıkan karışıklıklar Müslümanların İstanbul'u fetih hedeflerini ertelemelerine sebep olmuştur.¹⁰⁷

SONUÇ

Hız. Osman dönemi denilince ilk akla gelen iç karışıklıklar olsa da aslında bu tam olarak doğru değildir. Hız. Osman dönemi, en azından fetihler anlamında Hız. Ömer dönemi fetihlerinin devam ettirildiği ve gelinen son noktalardan çok daha ileri seviyelere taşındığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde çok çeşitli cephelerde fetih hareketleri onun katledildiği yıl olan 35/656 yılına kadar devam etmiştir. Özellikle Azerbaycan-Ermenistan hattındaki fetihlerle, Horasan bölgesi fetihleri onun halifeliğinin 7., 8. ve 9. yıllarında çok yoğun bir şekilde devam etmiştir. Hatta Hız. Osman'ın halifeliğinin onuncu yılında da bütün cephelerdeki fetih faaliyetleri devam etmiştir. Bu anlamda Kıbrıs ve İfrikiyye gibi daha önce cizye anlaşması yapılan yerlerdeki isyanlar dolayısıyla ikinci kez fetihler söz konusu olmuş, Malatya civarında Rumlarla savaşlar devam etmiş ve Hısnu'l-Mer'e fethedilmiştir. Mısır merkezli olarak Sudan'da hâkimiyet kurmak için çalışılmış ve Habeşe'de savaşlar yapılmıştır. Yine Horasan'ın fethinin tamamlanması ve burada Müslümanların hâkimiyetinin tam olarak yerleşmesi için çalışılmış, Merveyn (Mervrûz ve Mervu's-Şahcân), Eberşehr, Zerenc gibi yerlerde askerî faaliyetler ve fetihler devam etmiştir.

Diğer yandan Hız. Osman döneminde karadaki fetihlere ilaveten bir de deniz cephesi açılmış ve Müslümanlar deniz savaşlarında da üstünlüklerini göstermişlerdir. Onun halifeliğinin 8 veya 11. yılında Bizans donanmasıyla en büyük deniz savaşı yapılmış ve "Zâtussavârî zaferi" kazanılmış, Akdeniz'de bazı adalardaki halklar, Müslümanların

¹⁰⁴ İbn Abdilhakem, *Futûhu İfrikiya*, 189-191; Taberî, *Târîh*, 4: 288-292; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 355-356; Taberî, *Tarih*, 4: 288-293, 330; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 3: 13-14; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7: 297; Aycan, *Saltanata Giden Yolda*, 94, 95; Özkuyumcu, "Deniz Seferleri", 2: 258, 259; Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", 444; Öztürk, "Zâtussavârî", 44: 152-153.

¹⁰⁵ İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 356, 362-366; Halife b. Hayyât, *Târîh*, 97, 98; Özkuyumcu, "Deniz Seferleri", 2: 257-259; Hitti, "Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi", 1: 253; Akarsu, *Kabile Bürokrasisi*, 79, 80.

¹⁰⁶ Taberî, *Tarih*, 4: 304; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7: 299.

¹⁰⁷ Hitti, "Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi", 1: 253.

hâkimiyetini kabul ederek onlara vergi vermeyi kabul etmişler, İstanbul'a doğru uzanan hatta Müslümanların donanmaları dolaşmaya başlamıştır.

Yine bu dönemde fetih hedefleri içinde Müslümanların merkezinden hayli uzaklarda kalan Hindistan da yer almış, Hindistan fethi ile ilgili rapor hazırlanmıştır. Ancak fiilî olarak Hindistan seferi yapılmamış, Basra merkezli fetih hareketiyle Hint sınırlarına kadar olan alanda fetihler gerçekleştirilmiştir. Yine İslamiyet'in Çin'de de yayılması için fırsatlar değerlendirilmiş ve bu konuda girişimler olmuştur.

Hz. Osman'ın hilafeti döneminde Fars, Ermenistan ve Azerbaycan yanında, bugünkü Türkmenistan, Afganistan ve İran coğrafyasında yer alan Horasan gibi geniş alanlarda fetihler gerçekleştirilmiştir. Şam merkezli fetih hareketiyle de Anadolu'nun güney ve doğusuna seferler düzenlenmiştir. Bu harekâtlarla Müslümanların hâkim oldukları alanlar Antakya ve Tarsus'tan Amuriye'ye, Malatya ve Erzurum üzerinden Kafkasya bölgesiyle birleştirilmiştir.

Diğer yandan Afrika kıtasında da Akdeniz kıyılarından Nil vadisi üzerinden Sudan içlerine ulaşılmıştır. Batıya doğru da, hem Sahra'dan ve hem de sahillerden Müslümanların etki alanı Cezayir sınırlarına kadar ulaştırılmıştır. Bütün bunlarla birlikte bu dönemde Müslümanlar deniz seferleriyle Akdeniz'de önemli bir güç olmaya başlamışlardır. Kısa sürede Kıbrıs ve Rodos gibi önemli adalara sahip olmuşlar ve Doğu Akdeniz'de hâkimiyet kurmuş, donanmaları Malta ve Sicilya'ya kadar ulaşmıştır.

Hz. Osman döneminde Müslümanlar Akdeniz'de elde ettikleri zaferlerle Bizans'ın buradaki hâkimiyetine önemli bir darbe indirmişlerdir. Ancak bu sırada Müslümanlar arasında çıkan iç karışıklık, üstünlüklerini geliştirerek sürdürmek ve buradaki hâkimiyetlerini tam olarak sağlamalarını engellemiştir. Sonuç olarak Peygamberimiz (sav) döneminde başlayan fetih hareketleri, Hz. Ebu Bekir ve Ömer döneminde olduğu gibi Hz. Osman döneminde de kesintisiz devam ettirilmiştir. Bu dönemde aynı zamanda daha önce Müslümanların ele geçirdikleri yerler tahkim edilerek, Müslümanların hâkimiyetinin kalıcı hale getirilmesi için çalışılmıştır. Müslümanlar Hz. Osman'ın katledilmesine kadar, karada ve denizde birçok cephede askerî faaliyetlerini sürdürerek, etraflarındaki bütün topluluklara askerî, siyasî ve idarî üstünlüklerini devam ettirmişlerdir.

KAYNAKÇA

Acar, Cafer. "Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planına Dair Bazı Mülâhazalar". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6/3 (2017): 2038-2057.

Ahmed Abdüllatîf Hanefî Muhammed. Velid b. 'Ukbe b. Ebî Mu'ayt hayâtühû-velâyetühû'l-Kûfe. *Mecelletü't-Târîhiyyetü'l-Mısriyye*, 43 (Kahire 2005): 351-441.

Apak, Âdem. *İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. El-As*, Ankara: Ankara Okulu Yay. 2016.

Apak, Âdem. "Hz. Osman Dönemi Fetihleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Ocak 2000).

Apak, Âdem. "Kuzey Afrika'da İslam Fetihleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (Haziran 2008): 159-173.

Apak, Âdem. "Hz. Osman Dönemi Fetihleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (2000).

Apak, Âdem. *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

- Apak, Âdem. “Hz. Ömer Döneminde Müslümanların Mısır’ı Fethi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu Kitabı (Sivas 2018)*. ed. Ali Aksu. 1: 475-499.
- Akarsu, Murat. *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman/Katline Sessiz Kalınan Halife*. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2015.
- Aycan, İrfan. “Muâviye b. Ebî Süfyan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 332-334. İstanbul: TDV Yay., 2005.
- Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muâviye bin Ebî Süfyan*, Ankara: Fecr Yay., 1990.
- Azimli, Mehmet. *Dört Halifeyi Farklı Okumak-3 Hz. Osman*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2013.
- Azimli, Mehmet. *Hasan-Muâviye*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016.
- Bağdâdî, Şehâbeddin Ebî Abdullah Yakut b. Abdullah Hamevî er-Rûmî (ö. 626/1228). *Mu’cemu’l-Buldân*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1977.
- Bakır, Abdulhalık. “Basra”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 108-111. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Belâzurî, Ahmet b. Yahya b. Câbir (ö. 279/892). *Futûhu’l-Buldân*, Thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ’. Beyrût: Müessesetu’l-Maârif, 1987.
- Bozkurt, Nebi. “Nûbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 222-223. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Cengiz, İsmail ve Gayretullah, Hızır Bek. *Çin’de İslamiyet ve Türkler*, İstanbul: Kent Basımevi, 1983.
- Nebi Bozkurt. “Bahriye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 495-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Çetin, Osman. “Horasan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 234-241. İstanbul: TDV Yay., 1998.
- Dölek, Âdem. “Velid b. Ukbe’nin Hayatı ve Sahâbe Adâleti Açısından Değerlendirilmesi” *Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, (2002), 6/1: 93-110.
- Efendioğlu, Mehmet. “Velid b. Ukbe b. Ebî Muayt”, 43: 35-36. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yay., 2013.
- Fayda, Mustafa. “Abdullah b. Âmir,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 84-85. İstanbul: TDV Yay., 1988.
- Fayda, Mustafa. “Abdullah b. Sa’d b. Ebî Serh,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 130-131. İstanbul: TDV Yayınları 1998.
- Fayda, Mustafa. “Abdullah b. Hâzim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1: 106, 107. İstanbul: TDV Yay. 1988.
- Halife b. Hayyât, Ebî Amr b. Ebî Hubeyre Leysî Ufurî (ö. 240/854). *Tarihü Halife b. Hayyât*. Nşr. Mustafa Necîb Fevvaz-Hikmet Keşli Fevvaz. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1995.
- Hamidullah, Muhammed. “Fethu’l-Endülüs (İspanya)fi Hilâfeti Seyyidinâ Osman Sene 27 li’l-Hicre,” *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 7, Cüz, 1, 2., 221-226. (İstanbul: 1978).

Hatipoğlu, İbrahim. “Sa’d b. Ebî Vakkas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35: 372-374. İstanbul: TDV Yay. 2008.

Hitti, Philip. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. Trc. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.

İbn A'sem, Ebû Muhammet b. Ahmed (ö. 314/926). *Kitâbu'l-Futûh*. Thk. Ali Sîrî. Beyrût: Dâru'l-Edvâ 1991.

İbn Abdilhakem, Abdurrahman b. Abdullah (ö. 257/871). *Futûhu İfrikiya ve'l-Endelus*. Thk. Abdullah Enes et-Tabbâ'. Beyrût: Mektebetu'l-Medreseti ve Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1963.

İbn Hurdazbih (300/912-3). *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul: Kitabevi Yay., 2008.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail (ö. 774/1373). *el-Bidaye ve'n-Nihâye*. Thk. Abdulhamid Murad, Muhammed Hasan Ubeyd, Katar: Vezaâretu'l-Evkaf ve's-Şuûni'l-İslamiyye, 2015.

İbn Sa'd, Muhammed, b. Menî' ez-Zührî (ö. 230/845), *Kitâbu Tabakati'l-Kebîr*. Thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 2001.

İbn Ebî Dâvud, Süleyman b. l-Eş'as es-Sicistânî (316/929). *Kitâbu'l-Mesâhif*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2011.

İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerîm b. Abdulvâhid eş-Şeybânî (630/1233). *el-Kâmil fi't-Târîh*. thk. Ebu'l-Fidâi Abdullah Kâdî, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987.

İbn Havkal, Ebi'l-Kasim b. Havkal en-Nüsaybî (ö. 331/943). *Sûretu'l-Ard*. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayat, 1992.

İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdulmelik b. Hişam b. Eyyûb Humeyrî Me'âfrî (ö. 213/768). *es-Siretu'n-Nebeviyye*. Thk. Mustafa Sakâ, İbrahim Ebyârî, Abdulhafiz Şelebî, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009.

İbn İzârî, Merrakuşî. *el-Beyânu'l-Mu'rib fi Ahbâri'l-Endelus ve'l-Mağrib*. Thk. G. S. Colin - L. Provençal, Beyrût: Dâru's-Sekâfe, 1983.

İmam Suyûfî (ö. 911/1505). *Halifeler Tarihi (Tarihu'l-Hulefâi)*. Thk. Cemal Mahmud Mustafa. Trc. Abdullah Gündüz, İstanbul Asalet Yay., 2018.

İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015.

Mantran, Robert. *İslam'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*. Trc. İsmet Kayaoğlu, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1981.

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan b. Ali (ö. 346/957). *Murûcu'z-zeheb ve Maâdini'l-Cevher*. Yay.: Kemal Hasan Merî. Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 2005.

Mukaddesî (Beşşârî), Şemseddin Ebû Adullah Muhammed b. Ebî Bekr el-Bennâ. *Ahsenu't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. Thk. M. J. De Goeje. Kahire: Matbaatu Medbûlî, 1991.

Nuveyrî, Şehâbeddin Ahmed b. Abdulvehhâb (ö. 733). *Nihayetu'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*. Thk. Abdulmecid Turhînî ve İmâd Ali Hamza. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004.

Önkal, Ahmet. “Ahnef b. Kays”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 174. İstanbul: TDV Yay. 1989.

- Özgüdenli, Osman Gazi. “Taberistan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 322, 323. İstanbul: TDV Yay., 2010.
- Özkuyumcu, Nadir. “Ukbe b. Nâfi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 64-66. İstanbul: TDV Yay., 2012.
- Özkuyumcu, Nadir. “Mısır ve Kuzey Afrika Fetihleri”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, ed., Ahmet Önkâl, Mehmet Ali Kapar, İstanbul: Siyer Yay., 2018, 2: 207-250.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları, Siyasi Tarih*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Özkuyumcu, Nadir. “Raşit Halifeler Döneminde Yapılan Deniz Seferleri”. *İslam Tarihi ve Medeniyeti*. ed., Ahmet Önkâl, Mehmet Ali Kapar. 2: 251-259. İstanbul: Siyer Yay., 2018.
- Öztürk, Murat. “Zâtussavârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 152, 153. İstanbul: TDV Yay., 2013.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922). *Târihu't-Taberî, Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk*. Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1967.
- Tekintaş, Ayhan. “Saîd b. Âs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 549. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Uslu, Recep. “İstahr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 202, 203. İstanbul: TDV Yay., 2001.
- Vâkidî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vakid (ö. 207/822). *Kitâbu'l-Megâzî*. Thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Wiedemann, E. “Sübeytila”. *İslam Ansiklopedisi*. 10: 767. Eskişehir: MEB Yay., 2010.
- Yahya b. İbrahim Yahya. *el-Hilâfetu'r-Râşide ve'd-Devletu'l-Emeviyye mine'l-Fethi'l-Bârî Ceman ve Tevsikan*. B.y.: Dâru'l-Hicre, 1415.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih. *Târihu'l-Ya'kûb*. Thk. Abdülemîr Mehnâ. Beyrut: Şirketu'l-A'lemî li'l-Matbûât, 2010.
- Yiğit, İsmail. “Osman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 438-443. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yay., 2007.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1: 145, 146. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

EK-1: HZ. OSMAN DÖNEMİ (24-35/644-656) FETİHLER/SEFERLER/SAVAŞLAR

YILLAR	Fethedilen Yer/Savaş Yapılan Yerler	Vali Atamaları ve Bazı Olaylar
1. Yıl 24 H. (3 Muh.24/ 9 Kas. 644) 644-645	Hz. Ömer döneminde yapılan anlaşmayı bozan Azerbaycan ve Ermenistan bölgelerindeki bazı yerler tekrar itaat altına alındı. Hemedan fethedildi. Muâviye'nin yönetimindeki ordular, Rumlarla (Anadolu'da) savaştılar, çok sayıda kaleyi ele geçirdiler. İran'daki savaşlar devam etti, Hz. Ömer döneminde yapılan	Hz. Ömer'in ölmeden önceki vasiyeti doğrultusunda, Kufe Valisi Mugîre b. Şu'be yerine Sa'd b. ebî Vakkas atandı.

	anlaşmayı bozan Rey'i yeniden itaat altına aldı.	
2. Yıl 25 Hicrî 645-646	Daha önce fethedilmiş olan İskenderiye'de Rumların kıskırtma destekleriyle ayaklanma oldu. Amr b. el-Âs İskenderiye'ye yeniden savaşarak ele geçirdi, itaat altına aldı. Amr b. Âs'ın İskenderiye'yi yeniden fethi ve komutanı Abdullah b. Sa'd İfrikiyye'ye akınlar yaptı, ganimetler ele geçirdi. Rumlardan Antakya, Tarsus'tan Amuriyye'ye kadar çok sayıda kale ele geçirildi. Malatya, Sivas, Kalikale, Ermenistan'daki çok sayıdaki şehir ele geçirildi	Kufe valiliğine Sa'd b. Ebî Vakkas'ın yerine Velid b. Ubade atandı Mısır valiliğine Amr b. El-Âs yerine Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh atandı.
3. Yıl 26 Hicrî 646-647	İran bölgesindeki Sâbûr sulhen/anlaşma ile Müslümanların eline geçti.	Kufe valiliğine Sa'd b. Ebî Vakkas'ın yerine Velid b. Ukbe atandı.
4. Yıl 27 H. 647-648	İfrikiyye fethedildi. Büyük miktarda ganimet elde edildi. Cezayir sınırına kadar olan bölge Müslümanların zimmetine geçmiş oldu. Endülüs'ün fethi. (Giriş bölümü sonlarında bu konuda açıklama yapılmıştır) İran coğrafyasında İstahr ikinci kez fethedildi.	Mısır valiliğine Amr b. El-Âs'ın yerine Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh atandı.
5. Yıl 28 H. 648-649	Şam (Suriye) merkezli olarak Rum bölgesine akınlar yapıldı. Kıbrıs'ın fethi gerçekleştirildi. İran'da Fârîs ve Horasan bölgelerinde fetihler gerçekleştirildi.	
6. Yıl 29 H. 649-650	Faris ve Horasan'da fetihleri tamamlanmaya çalışıldı, Başta Esbehan, Hulvân, Sicistan, Kirman olmak üzere birçok yerde savaşlar devam etti ve Müslümanların ilerlemesi devam etti. Müslümanlar Fergana'ya kadar ulaştılar. Azerbaycan ve Ermenistan bölgesinde savaşlar/fetihler devam etti.	Basra valisi Ebu Musa el-Eşârî'nin yerine Abdullah b. Âmir atandı.
7. Yıl 30 H. 650-651	İlk defa Taberistan'a askeri sefer düzenlendi ve Taberistan fethedildi. Faris'te fetihler tamamlandı. Cûr, Tûs, Dâru Ebcerd, Erdeşîr, Ebrşehr, Cürcan, Nişâbur, Tumeysel, Sicistan'da fetihler/savaşlar yapıldı. İran'ın son kirası Yazdicert öldürüldü.	Kûfe valisi Velid b. Ukbe yerine Sa'id b. Âs atandı. Basra valisi Ebu Musa el-Eşârî yerine, 24-25 yaşlarında bir genç olan Abdullah b. Âmir atandı
8. Yıl 31 H. 651-652	Deniz Savaşları: Akdeniz'de Şam ve Mısır birleşik Müslüman donanması "Sevârî Gazvesi'nde" Bizans donanmasına karşı Finike ya da İskenderiye açıklarında savaştı. Rumlar mağlup edildi. Komutanları Sicilya'ya kaçarak kurtulabildi. Anadolu'ya yönelik Şam merkezli akınlar devam etti. Horasan'da fetihler devam etti. Birçok yer, şehir şehir, kale kale tek tek Müslümanların eline geçti. Kirman, Merv ve Horasan'da	

	<p>diğer önemli yerler ele geçirildi. Sicistan, Merv, Tohuristan, Herat, Nesa, Fariyab, Kuhistan, Belh, Kirman, Sicistan Kâbil, Tûs, Humrân'da zaferler kazanıldı, Serahs'a kadar ulaşıldı.</p> <p>Ermenistan bölgesinde savaşlar/fetihler devam etti.</p>	
9.Yıl 32 H. 652-653	<p>Rûm bölgelerine karadan ver denizden akınlar devam etti.</p> <p>İstanbul yakınlarına kadar ulaşıldı.</p> <p>El-Bâb yolu üzerinde Belencer'i kuşattılar. Buradaki savaşlarda komutan Abdurrahman şehit oldu. Selman'a yardım için Hz. Osman Şam'dan Habib b. Mesleme'yi gönderdi. Habib ile Selman aralarında komutanlık konusunda ilk defa ihtilafa düşüldü.</p> <p>Horasan'da savaşlar/fetihler. Zerenc, Talkân, Faryâb, Cüzcân, Toharistan, Mervrûz, Cerîde, Belh, Fars, Kirmân, Sicistan fetihler/savaşlar devam etti. Horasan fethi önemli ölçüde tamamlandı.</p>	
10.Yıl 33 Hicrî 653-654	<p>Kıbrıs'ta çıkan isyan dolayısıyla burası ikinci kez fethedildi.</p> <p>Malatya civarında Hısnu'l-Mere fethedildi.</p> <p>İfrikıyye'de çıkan isyan dolayısıyla, İfrikıyye'ye ikinci defa sefer düzenlendi ve burası itaat altına alındı. Habeşe'de savalar yapıldı</p> <p>Horasan'da, Merveyn (Mervrûz ve Merv eş-Şahcihan, Eberşehr, Zerenc, Nûbe (Habeşe) savaşlar ve Sudanlılarla Dankala savaşı sonrasında bir anlaşma yapıldı.</p>	<p>Başta Mısır, Kûfe ve Basra olmak üzere, çeşitli şehirlerde hoşnutsuzluklar belirdi ve valilerle İştîşâre toplantısı yapıldı.</p>
11.Yıl 34 Hicrî 654-655	<p>Akdeniz'deki Zâtu's-Sevârî Savaşı'nın bu yıl olduğuna dair rivayetlerde bulunmaktadır.</p>	<p>Bazı şehirlerde çeşitli şekillerde hoşnutsuzluklar dile getirildi. Valilerle İştîşâre toplantısı yapıldı.</p>
12.Yıl 35 Hicrî 18 Z.hicce 17 Haziran 656	<p>Şam (Suriye) açıklarında Arvâd Adası alındı.</p> <p>Azerbaycan- Ermenistan hattında Belencer ve çevresinde fetihler/savaşlar devam etti.</p>	<p>Uzun süren görüşme, tartışma ve muhasara sonrasında, Hz. Osman Mısır, Kûfe ve Basra'dan gelen isyancılar/muhalifler tarafından evinde katledildi.</p>

NOT: Bu tabloda verilen bilgiler için genel anlamda, olayları yıl yıl aktaran; Halife b. Hayyât, Taberî, İbnu'l-Esîr ve İbn Kesîr gibi müelliflerin anlatımları esas alınmıştır. Bazı yıllarda verilen şehir ismi tekrarları, buraların önce alınıp sonra isyan çıkması ve yeniden fethedilmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak yeniden fetihler burada ifade edilenden daha fazladır.

EK-2: Genel Anlamda Hız. Osman Dönemi sonuna kadar fethedilen yerleri gösteren harita

